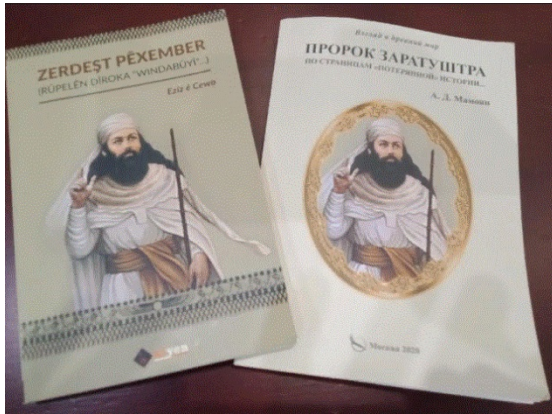

ZERDEŞTÎ Û ÊN MED

(Hevp'eyvîna doktorê dîrokzanîyê Îsmet Konak bi zimanzan, nivîsk'ar û r'ojnanager Ezîz ê Cewo r'a)¹

Helbestvan û nivîsk'arê osmsnî-t'irkî yê dawîya sedsala XIX û destpêka ya XX Cenap Şahabettîn gotye, ku *mirov dikare, çi ku baxwsze, wê bi dîrokê bide gotin, lewra ku yê mirî nikarin li dijî derk'evin ...*

Dîroknûsên wan dewletan, ên ku r'astîya pêkhatina *gelê k'urd*, wek net'ew, ji bo xwe wek gefekê (t'ehdîd) dîtine, hema r'êbazeke vî r'engî li hember dîroka wî bi k'ar anîne. Bi wî awayî, ewana dîrok anegorî berjewendîyên “pêkhatina” xwe nivîsîne, û t'êzên xwe yên “zanistî” jî

ewana li ser bingeha agahîyên berovajîkirî, yên lêp û derew ava kirine.

Ewana heman r'êbaz di lêger'inên di warê zerdeştîyê da jî ji xwe r'a kirine binge.

Di lêger'inên xwe yên zanistî da k'urdzanê sovêti Ezîz ê Cewo (Mamoyan) di vê pîrsê da bi bingeîn giranîyê dide ser t'erefê heşmendîya pêşk'evtinên dêrokî û analîza zanistî ya nimûneyên zimên. Ew li ser bingeha nîrxandinên agahî û daneyên serdemên cuda dîtînen p'ir' balk'êş derdixe pêş, yên ku ji bo r'onîkirina r'astîya dîroka Medya kevnar û gelê k'urd, ya ku hatye lêpvajîkirin, p'ir' girîng in. Ew di p'irtûka xwe ya “Zerdeşt pêxember. (Rûpelên dîroka “windabûyî”)...” da r'ûp'elên “tarî” yên dîroka jîyan *Zerdeşt P'êxember* û pêkanîna erka wî ya p'eyamdariya bawerîya zerdeştîyê û pêkhatina *Avêsta pîroz* derdixe r'onahîyê...

Û hema di derbarê wan pîrsan da jî gotûbêja me bi Ezîz ê Cewo r'a pêk hat.

Ew di lêger'inên xwe yên zanistî da jî bilî berhemên nivîsk'ar û dîroknûsên serdemên cuda, wisa jî ç'avkanîyên dinê, bi t'aybet jî yên r'ûsan û ermenîyan bi k'ar tîne, yên ku ji alîyê pîspor û lêger'inêran va jî vê hêlê va nehatine bik'aranîn.

– P'irtûka *We* ya dawîyê weha tê navkirin: “*Zerdeşt pêxember. (Rûpelên dîroka “windabûyî”)...*” – Bi r'astî, ev şêwazdayînek a balk'êş e! *We* di nava vê sernivîsê da bi t'aybet çi mabest danye? *We* bi wan gotinan xwastye çi bibêjin?

–Bi r'astî jî, wek prînsîp, divê hema wisa jî hebûye. Her sernivîsek, her sernavek divê binemabestên (postûlat) sereke yên berhema konkrêt bi awayekî bide xuyan, an jî, heya *mirov dikare* bibêje, ew divê di wê derbarê da bide daxuyandin! Divê her sernivîsek ji bo xwendevanan wek bangekê be, bala wan bik'işîne ser naver'oka berhemê bi xwe. Heya astekê, ew divê r'ola bangawazîyekê pêk bîne.

Carna *mirov dikare* bi gotinekê wê bîne zimên, a ku bi giştî di naver'oka berhemê bi xwe da heye, an jî armancên wê yên sereke li ber xwendevan veke...

¹ Navnîşanên êlêktronî yên beşdarên hevp'eyvîne ev in: ya Îsmet Konak – smtknk1982@gmail.com û ya Ezîz ê Cewo – mamaziz@yandex.ru.

Ya ku naha em di derbarê wê da diaxivin, ne hema wisa sernavek e, ew stûna navendî ya naver'oka p'irtûkê ye, wek lêger'îna zanistî, û mabesta wê ya sereke ye (lêytmotîv), ya ku di derbarê wê da tê vegotin,

Ev sernava hema wisa bi carekê va pêk nehatye. Di destpêkê da di sernavê p'irtûkê da li şûna p'eyva "*windabûyî*" min çend p'eyvên cuda li ber hev guhar'tin: yên wek "*ên dîzî*", "*...şêlandî*", ... "*... t'alankirî*" ... Heya di despêkê da min xwest ji bo p'irtûkê sernavê "*Zerdeşt P'êxember: gelo em her tiştî di derbarê wî da dizanin?*" hîlbijêrim. Bi vê sernivîsê demekê çend r'êzegotarên min hatibûn weşandin... Paşê, bi demê r'a, ez hatim ser wê nêr'înê, ku ew herdu cudaşewazên (varîant) destpêkî bêhtir paşdîtî ne, û di wan da bêhtir hest serdest e. Lê ya dawîyê goveka wan pirsan, ên ku dihatin lêger'andin, zêde teng fikir. Hê dereng, bi pêvajoyê r'a min p'eyva "*windabûyî*" hîlbijart. Ew bêhtir bêt'eref tê xuyan, û bi wê r'a – bêhtir berfireh û bi naver'ok e... Ne wisa? Ma ne, hîç tiştek hema wisa winda nabe, berî wê gelek tişt pêk tên, ên ku bûyerên konkrêt didin r'ûdan...

De, îjar her'e û serederîyê li wan bike?!

Dibe hinek bipirsîn – çima "*windabûyî*", ma ne, di pêvajoyeke dusud salî da ewqas lêger'înên zanistî hatine nivîsîn, bi vê mijarê ewqas berhemên *wêjeyî*, *awazhunerî* û *yên hunera bedewetîyê* (*wênegerîyê*) hatine afirandin?

Erê, wisa ye! Di wê demajoya dîrokî da lêger'îneran, nivîsk'aran, wênegeran û sazbandan bi bingeîn bala xwe dane ser t'erefê bîrûbawerîya Zerdeşt ê felsefî, nirx û hêjahîya wê di pêşveçûna r'amana mirovî da. Wê demê hûrbînîyên dîrokî yên p'eydabûna wê bîrûbawerîyê an jînenîgarîya Zerdeşt P'êxember bi xwe kêmbala wan k'îşandine. Jixwe bala wana bi wan agahîyên lêpovajîkirî hatine dagirtin, ên ku ç'irokbêj-nûserên lêpok'ar- sextek'arên dîrokê yên sedsalên navîn li dû xwe hiştine, yên ku li derdorê qesrên desthilatdaran k'arê xwe pêk anîne.

Û ev jî r'ewşeke xwezayî bûye: wê serdemê ji bo wan kesan bêhtir naver'oka vê bîrûbawerîyê bi xwe û mezinahîya Zerdeşt P'êxember, wek filosof, baldar bûye, yê ku sert'aca r'amana mirovî afirandibûye.

Lewra jî, serpêhatîya jîyana evî Mirovê Mezin û welatê wî ji bo wan kesan wisa jî di nava efsane û ç'îrokên cihêr'eng da veşartî mane.

Û ev hemû jî, bêdadîyek e, ne wisa?!

Mirov divê ne ku t'enê serpêhatîya jîyana Zerdeşt P'êxember û pêkanîna erk'a wî ya p'eyamdarîya bawerîyê bizanibin, lê, wisa jî, wê r'astîyê derxin r'onahîyê, k'a agahî û daneyên dîrokî çawa û ji hêla k'ê va hatine lêpovajîkirin.

Ev p'irtûka her t'enê destpêkek e. Di wê da her t'enê ew guhar'tin û lêpovajîkirinên agahî û daneyên dîrokî hatine nirxandin û r'onîkirin, ên ku wê serdemê pêk hatibûne. Ewana ji p'ir hêlan va bi zanistî hatine analîzkirin (ji hêla dîrokî û zimanzanîyê va), û ji bo gelek bersîvên bi zanistî misoger hatine dîtin û r'ê û r'êbazên lêger'înên di wî warî da hatine destnîşankirin, yên ku divê ji vir û pêva bîrûbawerîyê meşandin.

– Çi tîk'îlîya k'urdan bi zerdeştîyê r'a heye? K'urdan çawa û k'engê ew p'ejirandine?

– Ji bo ku bersîva vê pîrsê bê dayîn, di sêrî da divê bê makkirin, k'a *k'urd* k'î ne! Û ew makkirina divê ne ku anegorî ç'îr'ok, efsane û gotegotên hinartî û bêwat'e yên farsan, ereb û t'irkan bê pêkanîn, lê bi zanistî.

Helbet, îro êdî mirovên wisa tarî û nezan kêmbala mane, yên ku ji efsaneyên ç'irokbêjên derdorên qesrên dewletên mêtînger bawer bikin. Lewra ku ew ç'îrokana dûrî heş û sewdayê mirovê t'endurust in. Ç'avkanîyên kevnar û yên sedsalên navîn hene, yên ku bi bingeîn hemû lêpovajîkirinên dîroka gelê k'urd vala derdixin û r'ed dikin. Di nava wan da bi t'aybet ç'avkanîyên ermenîyan hêjayî baldarîyê ne.

Dibe ku li vira hinek bipirsîn, k'a çima, hema ç'avkanîyên ermenîyan?

Pîrs di wê da ye, her çiqas di vê herêmê da hemû gel bi awayekî cînarên hev in,

Abovyan jî hene. Bala xwe bidinê, ewî di têbînîyên berhema xwe ya “Ên k’urd” da çi nivîsye: “Çamçyan di p’irtûka xwe ya *Dîroka Ermenîjûlî* da (berga I, serîyê 10, r’û. 100) li dû hev navên hemû nûnerên medan (ango, walî. – E. C.) anegorî dîroknûsên yewnanî, yên wek *Hêrodotos, Dîodoros, Alîkar* û yên dinê ji *Arbûkês* heya *Diyokês* r’êz dike, dibêje, ku yên med (ango, k’urdên kevnar) li dora t’or’inên xwe lap ji hev cuda jîyane...” (*Urdûjûlî* ku. *Երկերի լիակատար ժողովածու, ութ հատորով, ութերորդ հատոր. – Երևան, 1958, էջ 284// Abovayan X. Berevoka berheman a t’am, bi heyşt bergan, berga heştem. – Yêrêvan, s. 1958, r’û. 284).*

Bala xwe bidinê, li vira têgihîştineke balk’êş dertê pêş mirov, ne wisa: “ên med, ango k’urdên kevnar”. Ango, ji bo ermenîyan *t’imê jî ên med k’urdên* kevnar bûne!

Û di berhemên dîroknûsên ermenî yên demên bêhtir nêzikî me–yên destpêka Sedsala XX da jî agahîyên weha hene.

Weha, t’enê bala xwe bidin hinek agahîyên ji p’irtûka “Kurmancên yêzîdî” ya *Sîon Vardapêt Têr-Manvêlyanê* ezdezanê ermenî yê destpêka sedsala XX: “êzdîyên kurmanc – peyhatîyên medan”, “êzdîyên îro – peyhatîyên Astîagê p’ir’hespî”, “peyhatîyên Êkbatanê –dewleta demekê ya gewre, êzdîyên kurmanc”, “cînarên me yên îro yên xêrxwaz kurmancên êzdî ... şaxekî medên bi hêz û zor, peyhatîyên Astiyagê ji binemala Vîştasp in” (*Միևս Վարդապետ Տէր-Մանուէլեան, «Եզիդի կուրման», Ախալցխա, 1910 //Sîon Vardapêtt Têr-Manvêlyan, “Kurmancên yêzîdî”, Axaltsxa, 1910, r’û. 3 – 4 û 41).*

Lêbelê, di t’evahîya van hemûyan da, ya ku herî zêde hêjayî baldarîyê ye, ew e, ku, her çiqas, p’ers (fariz) bi r’êya derbeya hindur’în a qesrê di Medyayê da bûne hevp’arên desthilatdarîyê, û paşê li ser bingeha wê dewleta xwe ava kirine, bûne *mîrat’girrên* Împêratoriya Medyayê, lê ermenîyên cînar, her çias ew wê demê vassalên farizan jî bûne, t’u carê ew û med yek nedîtine, heya ew mînanî hev jî nekirine. *Lê yên k’urd û med ji bo ermenîyan bi dîrokî hert’im jî yek net’ew* bûne.

Û lewra jî, ji ber ku:

– *zerdeştî*, wek bîrûbawerîya olî, di Medyayê da pêk hatye û di nava gelê wê da belav bûye, û, yên med (*k’urdên kevnar*) bi xwezayî bûne bawermendên wê yên yekem; (derdorê sed û bîst sal berê di cîhana zanistê da êdî nêr’înk derk’etibûye hole, ku bîrûbawerîya *Zerdeşt* ola binecîyên kevnar ên Îranê bûye – di sêrî da ya medan, baktrîyan û, paşê, ya p’ersên (fars) dema Hexemenîyan û Sasanîyan. (Di vê derbarê da – *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1890–1907. – Т. 22^А. – С. 881–884 // Ferhenga êntsîklopêdî ya F. A. Brûkhaûz û Î. A. Yêfron. – SPb., s. 1890 – 1907. = Berga . 22^А. – R’û. 881–884).*

– ji wan gelan, ên ku di dema xwe da *zerdeştî* p’ejirandine, t’enê *k’urd* in, ên ku heya îro di nava wan da gelek *asa (norm)* û *ferzên zerdeştîyê* û nîrxên r’ewanî yên giştî zêndî mane, her çiqas, berî zêdetirî 1350 salan bi zora şûr olek a bîyanî li stûyê wan alandine.

Û, bi xwezayî, ji ber ku *zerdeştî*, wek bîrûbawerî, li ser bingeha wan bawerîyan pêk hatye, yên ku êdî berî wê di *Medyayê* da hebûne, û ew bi r’ehên xwe yên r’ewanî va bi wan bawerîyên gelêrî va p’ir’ girêdayî ye, lewra jî ew ne ku t’enê ji bo k’urdên îroyîn ne bîyanî ye, lê berovajî vê, ew bêhtir wek r’ûdana xwezayî ya rewşa wan a rewanî-sewdayî ye. Weha, di vê derbarê da r’ojhilatzanê sovêti yê navdar *Î. M. Dyakonov* çi dinivîse: “... *zerdeştîyê p’ir’anîya wan bawerîyan û dirozgeyên ayîni jînûva ji ber xwe dernexistine, ewê ew ji nava bawerîyên gelêrî yên berî xwe hildane, yên ku wê demê kê-m-zêde êdî amade bûne...*” (*Дьяконов И. М. История Мидии. – М. – Л., 1956. – С. 45–55 // Dyakonov Î. M., Dîroka Medyayê. – М. – Л., 1956. – R’û. 45–55).*

Û, dibe ku lewra jî, di wê derbarê da, ku ew nûnerên net’ewa med in, di bîra k’urdên îro da li ser asta gênêtîkî hatye p’arastin.

Ji vira jî, hema bersîva pîrsa we dertê hole: ji ber ku k’urd peyhatîyên r’astedêr ên

medên kevnar in, û ola zerdeştîyê bi xwe jî di *Medya kevnar* (*mak-welatê k'urdan*) da pêk hatye û belav bûye, ew bi xwe govanîya wê ye, ku *med* (*k'urdên kevnar*) *zerdeştîyên* yekem bûne, û k'urdên îroyîn mîrat'girên vê bîrûbawerîya kevnar in.

Dê heşmendî bûya, eger mirov hema di wê civakê da dest bi lêger'îna şopên bingehên zerdeştîyê bikira, li k'u cara yekem ew p'ejirandine, bi t'aybet jî di nava wan da, yên ku bawerîyên wan ji bo p'eydabûna bîrûbawerîya *zerdeştîyê* bûne bingeha berhemdar. Ango, bingehên wê bîrûbawerîyê divê di nava k'urdên êzdî da biger'in (li vir girîng e, ku mirov *êzdîyan* û *êzîdîyan* t'ev li hev neke. Eger *yên êzdî* k'urd in, ên ku ola kevnar – êzdîtîyê bawer dikin, lê *yên êzîdî* bawerîya wan şaxekî îslamê yê *sofîyan* e (bi erebî wisa jî – التصوف), û civaka wana jî ji hêla sazîya xwe ya net'ewî va polîetnîk (p'ir'netew) e, û di wê da p'ir'anî jî êlêmêntên erebî ne. Dibe ku lewra jî ewana dibêjin, ku ew *êzîdî* ne, lê ne *k'urd* in!).

Û, li vira jî bersîva wê pîrsê dertê holê, k'a çima di nava hemû gelên cîhanê da, yên ku di dema xwe da *zerdeştî* p'ejirandine, her t'enê di nava gelê *k'urd* da heya îro bi xwezayî mêla wan a berbi nîrxên zerdeştîyê wisa zêndî maye. An jî, eger mirov bi şewazekî veguhartî bîne zimên, dikare bibêje, ku *zerdeştî li bal k'urdên îroyîn t'omerêya dengveger'ên cîhana r'ewanî ya pêşîyan* e ...

A, hema ev nîrxên r'ewanî jî, yên ku ji bîrûbawerîya zerdeştîyê tên, di nava k'urdan da hatine p'arastin, û derfet dane wan, ku ew di wan derdoran da nîgara xwe ya net'ewî zêndî bip'arêzin, ên ku her tişt di nava xwe da hêrane û dabelandine.

Mirov dikare bibêje, ku zerdeştî r'ewşa k'urdan a r'ewanî û sewdayî a xwezayî ye, û ew di gelek waran da şewazê têgihîştina wan a jîyanê dîyar dike. Lewra jî dagerkerên bîyanî ne bi şûr, ne bi sotin, ne bi wêranîyê, nikaribûne, r'ehên wê ji bîra wan û jiyana wan a r'ewanî bibir'in û t'une bikin...

Bala xwe bidinê, her çiqas, piştî wan r'êformên bi navê Şîxadî (Şêx Adî) va girêdayî, *êzdîtî* – ew bawerîya kevnar a xurû k'urdî, werguhêr'î *êzîdîtîyê* – terîqeta îslamê ya sofîyan jî kirine (bi erebî wisa jî – التصوف), û gelek bingehên êzdîtîyê hatine lêpovajîkirin, lê dîsa, heya di wê *êzîdîtîya* sofîyan da jî şopên zerdeştîyê hatine p'arastin. Mînak, di nava qewlên *êzîdîtîyê* da (ne yên *êzdîtîyê* da!) heya îro jî ew qewl hatine p'arastin, ên ku dîyarî ne ji bo Zerdeşt P'êxember. Û ewana jî, wek ku tê xuyan, di *êzdîtîya berî r'êformên Şîxadî* da hebûne.

Mînakên vî r'engî yên poezîya *êzîdîtîyê* (dîsa ne yên *êzdîtîyê*!) ya r'ewanî li holê hene. Weha, hema du nimûne ji wana: “Qewlê Zerdeşt” û “Zerdeşt dibêje” (*Têmurê Meso*. Newşe dîne êzîdîyan – 2020. – Rû. 902. – https://www.academia.edu/42054492/NEWŞE_DÎNÊ_ÊZÎDIYAN_ЕЗИДСКОЕ_СВЯЩЕНОСЛОВИЕ_ТЪМЪРЪ_МЕЗО û Kovara “Laliş”, № 15. – 2001. R'ûp'elên 13–14).

Lêbelê, bi demê r'a ew wisa werguhartine, ku di wê da zêdetir têgeh û ferzên doktrîna *êzîdîtîyê* (*yêzîdîzmê*), wek şaxekî *sofîtiya îslamê*, tên xuyan...

Wek mînak, em li vira her t'enê p'arç'eyekî bînin:

...Zerdeşt got: «Ya Xwedê tu xwedayî!

Tu layîqê medih û senayî,

Tu kesê bêkesa yî,

Tu mefera bê meferayî!...

Û ev jî ne hemû ye!

Hem di nava k'urdên zaza da, hem jî di nava k'urdên êzdî da şaxên zarkî yên t êk'sta helbestkî ya çermk'axeta (pêrgamênt//parşumen) Silêmanîyê ya sedsala VII hatine p'arastin, û di wê da şîna û mehêla wê malwêranîyê tê kirin, a ku bi êrîşên ereban r'a hatye serê ola zerdeştîyê!

Û ev t êk'sta jî di dîroka wêjeya bi zimanên îranî nivîsî ya sedsalên navîn a berî îslamê îro bi serê xwe nimûneyeke t'enê ye. Ev p'arç'eyekî helbestekê ye, ya ku wek

lûvandinekê (stranake şînê) ye, ji bo wê malwêranîyê, ya ku bi êrîşên ereban hatye serê ola zerdeştîyê!

Li ser vî p'arç'eyê ç'ermk'axetê, yê ku destpêka sedsala XX di şkevteke nêzîkî bajarê Silamanîyê (Başûrê Kurdistanê) da hatye dîtin, heyst r'êzên helbesteke danerekî (avtor) navê wî ne dyar hatine p'arastin, a ku bi tîpên aramêî hatibûye nivîsîn. Zanîyaran ew werguhêr'î tîpên erebî kirine, xwendine, û derketye holê, ku ew bi k'urdî hatye nivîsîn. Peyr'a di weşanên cuda da gotar û nivîsên zanistî di derbarê wê nivîsarê da hatine weşandin, di wan da wisa jî werger'ên wê hebûne. (Di vê derbarê da binihêr'e: *Акопов Г. Б. Ещё о Сулейманийском пергаменте // Вестник общественных наук. – Ереван, 1968. – № 8. – С. 94–108; Хамоян М. У. О двух изустных вариантах текста сулейманийского пергамента VII века. – Труды Самаркандского государственного университета имени Алишера Навои. Новая серия, выпуск № 225. Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков. – Самарканд, 1972. – С. 82–89.*)

Û îro êdî di weşanên cuda da mirov dikare nimûneyên cuda yên werger'a wê peykera nivîskî ya sedsala VII bibîne... Lêbelê, li ser bingeha wergerên r'êzkî yên cuda min ew têk'sta helbestkî anegorî kurmancîya îro jinûva vesazand, û, weha, bi nêzîke, nave'roka wê ev e:

*P'erestgehên Hurmuz wêran kirine,
agirên wan kuştine (vemirandine),
Wisa li me kirin wan gewrên gewran,
Erebên zorkar (cîhan) li me kirin tarî,
Gundên (herêma) P'alê ta Şahrêzûrê,
Jin û keç'ikan wê dil bişînin,
R'eha mêran wê binva bibir'in,
Bawerîya Zerdeşt maye bê xwedî,
Alîk'ar nabin Hurmuz û hîç kes...*

Wek ku tê xuyan, di vê têk'stê da ne ku t'enê di derbarê bûyerên bobelatjen (trajîk) ên sedsala VII da tê vegotin, ên ku bi êrîşên ereban r'a di ser K'urdistanê û Îranê da hatine, lê, her weha ji bo wê r'ewşa bêç'are dilûvîne, ya ku hatye serê bawerîya Zerdeşt.

Û ya here balk'êş ew e, ku şaxên zarkî yên vê lûvandîna (strana şînê) ji bo r'ewşa bawerîya Zerdeşt di nava k'urdên zaza û yên êzdî da hatine p'arastin.

Dîrokzanê k'urd Nûrî Dêrsimî di p'irtûka xwe ya "Dêrsim di dîroka K'urdistanê da" di vê derbarê da agahîyên balk'êş tîne. Ew dinivîse: "... Ji sala 90î ya hîcrî va, wan art'êşên erebî-îslamî, yên ku êrîş birin ser r'ojhilat û bakur, li r'ojhilatê Anatolîyayê dawî li desthilatdariya Îranê û ya gelên îranî anîn û di dawiyê da gelê Dêrsimê jî di sala mîladî ya 669an de ji bin destê r'ûman k'etin bin destê ereban.

K'urdên Dêrsimê li dijî ereban li ber xwe dan û nebûne musulman, ola xwe ya zerdeştî domandin û p'arastin. R'êvebiriya ereban li ser Dêrsimê bandor nekiriye, lê herêmên dinê yên K'urdistanê bi darê zorê ji neç'arîyê îslamiyet p'ejirandine.

Heya van demên dawîyê jî di nava k'urdên zaza da li ser mirîyan ev gotinana wek şîwan dihatin nivatin:

*Hurmuzgan r'uman
At'iran kujan
Hoşan şarewe gevre gevregan
Zork'ari arep k'irdine Habur
Gihane pala paşe Şarizor*

Jin u kenikan ve dil beşinan

*Merdi aza dilên ji ruye hevnan
R'aveştê Zerdeşt maye bêdest
Bizika na kit Hurmuz ve hiç kes.
Sal – 669”*

(Nuri Dersimî: “Kurdistan tarihinde Dersim”. Halep, 1952, s.: 22 – 23 ve 130//Nûrî Dêrsimî: “Dêrsim di dîroka K’urdistanê da”. Heleb, 1952, r’û.: 22 – 23 û 130).

Dibe ku, li vira hîç pêdivî bi şiroveyan nîne jî, tiştek li ber ç’avan e: şaxê *têksta* ç’ermk’axeta Silêmanîyê ya sedsala VII di nava k’urdên zaza da zêndî maye.

Û ya ku hêjayî baldariya t’aybet e jî, hema ev e!

Lêbelê ev jî hemû nîne. Wisa jî balk’êş e, ku şaxekî zarkî yê vê şîwanê bi demê r’a wisa jî di Ermenîstana Sovêti da p’eyda bûye. Lê şaxekî dinê hê berî wê di heman Ermenîstana Sovêti da êdî di nava nûnerên civaka k’urdên êzdî da hatye dîtin.

Weha, sala 1968-an zimanzanê k’urd Mak’sîmê Xemo ji ber zarê nivîsk’arê kurd ê navdar Erebe Şemo şaxê têk’sa navborî girtye û nivîsye:

*“Li me hatin ereban,
Li me kirin gewrî gewran,
Birin zar’, jin û qîz,
Ew gewrî gewran welat li me kirin wêran”.*

Û piştî salekê, sala 1969-an heman Mak’sîmê Xemo şaxekî dinê yê têk’sa navborî jî, vê care ji zarê Tîgranê Zaza (Poxosyan), dinivîse. Tîgran nişteciyê demekê yê gundê P’îranê (naha Lûçna yê navçeya Baharmadan a herêma Amedê ye, di Bakûrê Kurdistanê da) û wê demê di bajarê Abovyan ê Ermenîstana Sovêti da jîyaye. Ew di nava k’urdên zaza da mezin bibûye. Û di nava van da jî, wek ku Nûrî Dêrsimî dinivîse: “*Heya van demên dawîyê jî ... li ser mirîyan ev gotinana wek şîwan dihatin nivatin*”.

Weha, ew şaxê zarkî yê têksta ç’ermk’axeta Silamanîyê ya sedsala VII:

*“Hormozgan r’îman adiryan kêşyan,
Wisan serdawa gewrî gewran,
Zorkar arap k’irdine zapûr
Gune pale t’aha Şeherazûr,
Jinan-k’enikan vê dîl bêşîne
merd azat le vê r’uî hîna,
bêcihra nahîka Hormoz”.*

Balk’êş e, ne!? Şaxê zarkî yê nivîsara (têk’st) sedsala VII ser p’arç’eyê ç’ermk’axetê nivîsî, yê ku sala 1920-î li derdorên bajarê Silêmanîyê hatibûye dîtin, di nava k’urdên zaza da ger’yaye, ew di şîna mirîyan da wek şîwan lûvandine. Şaxên zarkî yên cuda yên heman nivîsarê di nava k’urdên dinê da jî hatine p’arastin û bi k’urdên êzdî r’a hatine gihîştine Ermenîstana Sovêti. – Bala xwe bidin goveka erdnîgarî ya belavbûna wan şaxên zarkî: *herêma Soran a Başûrê Kurdistanê – Amed, Dêrsim û Serhed li Bakûrê Kurdistanê – Ermenîstan!* Û ev her t’enê ew herêmên K’urdistanê ne, yên ku agahiyên me ji wir hene,

Ya balk’êş ew e, ku hinek baweriyên k’urdistanî (yên wek *êzdtîyê*!) heya r’adeyekê dikaribûne xwe bip’arêzin, beşê herî mezin ê gelê k’urd di bin metirsîya t’unekirina fîzîkî da îslam p’ejirandye, lê di herêmên K’urdistanê yên cuda da k’urdan ber xwe dane (wek ku di *Dêrsimê* da!). Lêbelê zerdeştî ji bo hemû k’urdan jî nîrxê r’ewanî yê giştî maye û faktora yekêtiyê ye, û hemû, her yek bi şêweyê xwe, t’îbûna xwe ya r’ewanî di wê da şkenandine.

Ew, ku di nava *êzdiyan* da qewlên diyarî Zerdeşt P’êxember hene, û wisa jî şaxên zarkî yên nivîsara sedsala VII a ç’ermk’axeta Silêmanîyê di nava k’urdên zaza û yên êzdî da hatine p’arastin, ev govanîya wê yekê ye, ku *zerdeştî*, wek ol, ne ku t’enê di Medya kevnar da li ser bingeha wan baweriyên gelêrî, yên ku berî wê hebûne, pêk hatye û t’ewşe (şêwaz) girtye, lê wisa jî bi *baweriyên xwezayp’erest* r’a t’evayî di nava gelê k’urd da belav bûye.

Û, her çqas, êrîşên t'unek'ar ên *Alêk'sandrê Makêdonî* û hê derng cerd û zevtk'arîyên (êk'spansîya) erebî-îslamî p'ir' wêrankar bûne, piştî wana her t'enê xak û herêmên xalî mane, lê, yek e, şopên zerdeştîyê heya naha jî di nava gel da zêndî dimînin.

– Di p'irtûka We da wisa jî tê gotin, ku gelek agahîyên di derbarê jîyana Zerdeşt P'êxember da hatine lêpovajîkirin. Yek ji wana jî di derbarê têkilîyên bi binemala *haxemenîyan* da ye. Gelo bi r'astî Zerdeşt P'êxember têk'ilîyên xwe bi *haxemenîyan* r'a hebûye? An ew ji hêla *dîroknûsên fars* va hatye hinartin?

– Eger mirov bi kurtî bibêje, hîç p'ewendîyeke wan, ewên ku wek *haxemenî* tên navkirin, bi *Zerdeşt P'êxember* r'a nîne, lewra ku, dema bi r'êya derbeya hindur'în a qesrê Qurûşê (ê II ê dihatûyê) t'or'inê Îştûvêgûyê (Astîagês) p'adişahê Medayê desthilata welêt zevt dike, Zerdeşt P'êxember wê demê êdî zêndî nînbûye: ewî sala 551-ê ya b.z., mala xwe ji cîhana r'onik bar kiribûye, û derbeya qesrî jî, her salêkê pişt r'a, sala 550-î ya b.z. pêk hatye.

Lê ew t'evlihevîya di dîroka gelê k'urd a serdemên kevnar û sedsalên navîn da, û, bi t'aybet jî, di derbarê pêkhatina ola zerdeştîyê, jîyana Zerdeşt P'êxember bi xwe û erk'a wî ya p'eyamdarîya bawerîyê da, encama k'arên r'eş ên ç'îrokbêj û lêpok'arên (sextek'ar) fars ên derdorê qesrê bûye. Û ya ku mirov matma dike jî, ew e, ku dîrokzan û dîroknûsên cîhana mayîn, dema di derbarê dîroka wê serdemê da nivîsîne û îro jî dinivîsin, wan hemû efsane (mît) û ç'îrokên dûrî heş û sewdayê mirovê t'endurusst ji xwe r'a wek bingeş hiltînin, ên ku lêpok'arên dîrokê yên qesrê hinartine.

Lêbelê, divê ew r'astî jî neyê ji bîrkirin, ku di dîrokê da hîç tiştek bê şop winda nabe! Û hîç ji kesekî r'a li hev nehatye, ku vê r'astîyê betal bike.

Lê, dîsa jî, ev êdî derdorê dused salan e, zanîyar û lêger'îner di derbarê welatê Zerdeşt P'êxember û herêma destpêkî ya belavbûna bîrûbawerîya wî da govtûgo û gengeşîyan pêk tînin, lê hê jî negihîştine nêr'îneke hevbeş....

Pirs dertê holê – çima?

Ew ji ber wê ye, ku li ser bingeşa wan hemû ç'îrok û efsaneyên dûrî heş û sewdayê tendurust, yên ku ji hêla ç'îrokbêjên derewîn va hatine hinartin, mirov nikare lêger'înen zanistî pêk bîne, r'astîyê û lêpîyê ji hev vebijêre û r'astîya dîrokî derîne r'onahîyê.

Û, lewra jî, piştî gengeşîyên demdirêj di cîhana zanistê da *hatine ser wê nêr'înê*, ku agahîyên jînenîgarîya *Zerdeşt P'êxember* p'ir' kêmin, bi nak'okî ne û bawerî bi wan nine, û, bi wî awahî, dawî bi wê pîrsê anîne. Bi vî awahî ewana li hember lêpok'arên dîrokê bêhêzî û bêç'aretîya xwe ya zanistî dane xuyan.

Lêbelê, bi dîtina hinek zanîyaran, û ew jî ne bê bingeş e, dîsa jî, di agahîyên heyî da tiştê ku mirov bikaribe r'astîyê jê derîne, heye: *eger Zerdeşt P'êxember Avêsta piştî serdema r'êvebirîya hexamenîyan nivîsîbûya (ango, piştî sala 550-î ya b. z.), wê demê dê di P'irtûka Pîroz (Avêsta) da di derbarê desthilatdarên wê binemalê da jî agahî hebûna.*

Û li dora vê pîrsê ewqas nêr'în, pêşdîtin û r'eşbazarîyên (spêkûlatsîon) cihêr'eng ên bi nak'ok û dijberî hev berevbûne, û r'ewş ewqasî li hev piç'ikye, ku di destpêkê da min nizanibû lêger'ênên xwe ji k'u destpê bikim.

Bi r'astî, li ber mirov dîmenek vedibe, qey bibêjî, hinekan bi zanebûn agahî û daneyên dîrokî wisa li hev guhar'tine, ew wisa t'evlihev kirine, wisa lêpovajî kirine, ku mirov nikaribe xwe bigihîne r'astîyê.

Lêbelê, eger mirov hesab hilde, ku cîhan û dîrok bi Îranê (Farsistanê) bi sînor nabin, û bi berfirehtir li pêvajoyên dîrokî binîhêr'e, dê bikaribe gelek agahîyên dîrokî yên serdemên cuda di derbarê vê herêmê da bibîne. Ma ne, li hawirdorê gel û dewletên dinê jî hebûne – yên gewre û biç'ûk. Û ewana di dîroknûsîya cîhanê da şopeke berbiç'av hiştine. Di peykerên nivîskî yên gelên herêmê da agahîyên balk'eş hatine p'arastin. Beşek ji wan ç'avkaniyan hatine lêger'andin, yên mayîn benda dema xwe ne. Û heya îro jî di destnivîsarên kevnar da mirov dikare agahîyên wisa bibîne, yên ku di dema xwe da an

“*nehatine dîtin*”, an jî hema wisa ew bê baldarî hiştine.

Û, lewra jî, ji bo ku bikaribim serederîyê ji van hemû *pêşdîtinan*, *delîlbêjîyan*, *cudaşewazîyan û nêr'înan* bikim, min bir'yar kir, di sêrî da bizanibim, k'a konkrêt çi li ber destê me heye, û her paşê wan hemûyan di nava hev da rêkûpêk bikim û binirxînim.

Weha, di derbarê *Zerdeşt P'êxember* da dinivîsin, xwedêgiravî:

– Di *Gatan* da ne di derbarê welatê *Zerdeşt* da, ne jî di derbarê welatê *Kavî Viştaspa* da agahî nînin, lewra ku ewan mirovana, yên ku *Gat* guhdar kirine, dizanibûne, k'a ew çi welat e, ji bo wê jî pêdivî nînbûye, navê wî binivîsin...

– ew li ser erd û aqarên *Baktrîya dîrokî*, li derdorên bajarê *Balxê* (li *Afxanistana* îro) hatye cîhanê;

– ew di *Radêsê* da jêyaye (per'ê T'ehrana îroyîn ê bi nave *Ray*)...;

– ew li r'ojhilatê *Îrana Mezin* jî dêya xwe bûye (dewrên VI – V ên b.z.);

– ew di *Îrana kevnar* da jîyaye, ... an jî di *Asîya Navîn* da, ji *derya Aralê* berbi bakûr-r'ojhilat va – li ser xakên Qazaxistan û Tacîkistana îroyîn...;

– ew li deverên derdorê ç'îyayên *Ûralê* hatye cîhanê; û heya hinek kes navên k'îlafeyên (xerabe) kevnabajarên *Sîntaşta* û *Arkaîmê* yên di herêma Çêlyabînskê ya Fêdêrat'sîona R'ûsîyayê da jî tînin...;

Wisa jî tê gotin, xwedêgiravî:

– mirov nikare bibêje, k'a *Zerdeşt* li k'u û k'engê hatye cîhanê û erk'a xwe ya *p'êxemberîyê* pêk ane;

– *Zerdeşt* bîrûbawerîya xwe di hinek herêmên r'ojhilatê *Îranê* da, di *Asîya Navîn* û *Afxanistanê* da belav kirye;

– p'adişahê *Baktrîyayê* (! – E. C.) yê bi navê *Goştasp/Viştaspa* li wî xwedî derk'et ye û bi xwe jî destek daye k'arê belavkirina zerdeştîyê...;

– dema *Zerdeşt* wek p'enaberekî bê cî û war û bê star di herêmên bakûrê dewleta farsan da ger'yaye, ewî serdarê herêmê yê bi navê *Viştaspa* anye ser bawerîya xwe...

... Her çiqas di van nêr'înan da nak'okî hene, dîsa jî di wan da agahîyên balk'êş veşartî ne; û, her çiqas, ew agahîyana daneyên konkrêt destnîşan nakin jî, lê nepêkanetîya agahîyên heyî bi xwe derdixin hole...

Ji van nêr'înan, ên ku hatine vegotin, mirov dikare van xalên hanê cuda bike:

– ... Di *Avêstayê* da hinek agahî hene, yên ku dikaribûn ji hêla destnîşankirina demê va xwedî wat'e bin. Mînak, *t'or'a gêneologî*... Lêbelê tê gotin, ku ji hêla bawerdariyê va ew agahî bi guman e;

– ... Di *Avêstayê* da di derbarê hîç desthilatdarekî ji binemala hexamenîyan da jî agahî nînin, ên ku ji sala 550-î ya b.z. va r'êvabirî li welêt kirine...

Li ber ç'avan e, ku di van nêr'în, dîtin û şaxên serpêhatîyan da hîç tişteki t'omerî-hevbeş nine, yê ku wana bigihîne hev, û, eger mirov pêbawerîya yekê ji wan bip'ejirîne, ewê bê wat'eya r'edkirina yên dinê. Lewra jî dê ne r'ast be, eger mirov ewana di nava govekeke giştî da binirxîne.

Hem jî pîrs ji ber wê diwartir dibe, ku hema-hema hemû zanîyar jî lêger'înên xwe li ser bingeha hinek agahîyên şewazî (formal) pêk tînin, ên ku ne ç'avkanîyên wana dyar in, ne jî motîvên p'eydabûna wan, û pîrsa pêbawerîya wana bi guman e.

Û, eger mirov bi vî awayî pîrsê binirxîne, wê demê heşmendîya pêşk'etinên bûyerên dîrokî yên wê demê dê li paşva vek'işin û derbazî ser plana duyem bibin...

Û lewra jî, li vîrîna pêdivî derk'et holê, ku ez hewl bidim, dîmenê pêşveçûnên bûyerên dîrokî yên xwezayî vesazînim (*reconstruction*), û bi wî awahî, bi r'êya analîza hemberhevkirinî ya daneyên dîrokî yên di derbarê bûyerên wê serdemê da, ji bo lêger'înên daneyên diroka r'êal a jîyana *Zerdeşt P'êxember* r'ê û r'êbazên r'ast bibînim.

Di derbarê vê pîrsê da li bal r'ojilatzanê sovêti-r'ûsîyayî yê navdar Î. M. Dyakonov dîtinên p'ir' balk'êş hene, yên ku dikaribûn gelek t'erefên vê pîrsê r'onî bikin. Weha, ew

vê pîrsgîrêkê çawa dibîne: “... *Heya naha di wê derbarê da, k’a gelo ew peyker [Avêsta] di Medyayê da hatye nivîsîn, an di devereke Asîya Navîn da, gengeşî hene. Herdû nêr’în jî, hem di nav zanîyarên sovêtî, hem jî di nav yên welatên dinê da t’erêfdarên xwe hene.*”

Wisa jî pîrsa dema nivîsîna beşên kevnar ên Avêstayê bê bersîv dimîne. Hinek lêger’îner dibêjin, ku Zerdest (Zoroastr)... hevdemîyê Vîştaspê I (salên 522 – 485 ên b.z. m.) ê bavê Dariûsê padşahê farsan e. ...Hinek lêger’înerên dinê pêkhatina kevnartirîn beşên Avêstayê digihînin demên bêhtir kevn...” (Дьяконов И. М., История Мидии, М. – Л., 1956 // Dyakonov. I. M. “Dîroka Medyayê”, M. – L., 1956, r’û. 50).

Divê bibêjim, piştî vê agahîyê r’ewşeke ne sade derket holê.

Lêbelê min bir’yar da, bi r’êyeke dinê va her’im. Min ew r’ê hilbijart, ya ku di pêkanîna analîza agahîyan a zanistî-r’exneyî r’a derbaz dibe. Jixwe ew agahî jî di ç’avkanîyên kevnar û yên sedsalên navîn da hatine p’arastin. Û di encama analîzan da derk’et hole, ku ew hemû “r’awêj” û “t’exmînana” ne anegorî heşmendîya pêşk’evtinên pêvajoyên dîrokî yên xwezayî ne, û bi hîç awayekî ew û dîmenê giştî yê pêvajoyên dîrokî yên wê serdemê li hev nagirin.

Dema mirov van hemû nêr’în, pêşdîtin û şaxên serpehatîyan dinihêr’e, bêyî r’ayê wî di serê wî da pîrsek r’û dide: “*Ew çawa dikaribû, wisa bibûya, ku di dewra VI a b.z. mirovek jî p’er’ê r’ojhilatê yê dewleta hexamenîyan (ji Qazaxistan, Tacîkistan an Afxanistana îroyîn) here-bigihîje “navçeyên bakûrî” yên wê dewletê, r’astî serdarê “wê deverê” bê, wî bîne ser bawerîya xwe, û peyr’a bi alîk’arî û pişgirîya wî, bîrûbawerîya xwe di t’evahîya Îrana mezin da belav bike?*”

Û dibe ku Hûn bibêjin, ku tiştên weha her t’enê dikaribûn di ç’îr’okên sedsalên navîn da pêk bihatana!

Û hûnê mafdar bin!

Ma ne, ol ne pêdivîyeke navmalê ye (xalî-xalîçe, p’arç’e an tiştên dinê yên r’ojhilatî), ku mirov bikaribûya ew li ser piştî deveyan, bi r’êya *hermûş* r’a ji p’er’ekî dewleta gewre bibira bigîhanda p’er’ê dinê, û bifirota.

Ma ne, ol şêwazekî t’aybet ê hizir û bîrewarîya civakî ye û hebûna wê bi t’omerîya hinek norm, dua-dirozge, bawerî, r’ê û r’izmên olî û hevgirtin û kombûna mirovan di civaka olî da dikare hebe... Û, ger mirov zimanê civakê û r’abûn-r’ûniştin û kevneşopîyên wê nizanibe, gelo dê bikaribe (*heya bi t’êorêtîkî*) wan hemûyan di jîyanê da pêk bîne? Û, ew jî, di nîveka hezarsala yekem a berî serdema me da!

Û, pîrseke dinê ya ne kêma girîng jî: gelo, serdarê herêmê (ew p’adişah be, an satrap, zêde ne girîng e!) çawa wisa bi hêsane derîyê mala xwe li ber p’enaberekî bê cî û st’ar vedike, jî wî r’a dostanîyê datîne, û li wî xwedî derdik’eve, piştovanîya wî dike? Ma, gelo wê dema (lo, hema îro jî!), p’enaberên bê cî û war, ger’okên sergedan dikaribûn wisa bi hêsane heya nêzîkî qesra p’adşê bibûna? Jixwe, heya nikare bê ber heşê mirov jî, ku wê demê ewî p’enaberî heya bikaribûya derbazî hundur’ê hewşa p’adişêh jî bibûya?

Eger mirov anegorî wan delîlên li jorê li wan dîtin, nêr’în û şaxên serpehatyan binihêr’e û wan binirxîne, ew hemû dê wek holimaç’kên zar’okan ên bi hişkek’axezê (karton) çêkirî yek bi yek li dû hev li ser hevdu da hilweşin, ...lewra ku, ew hemû hema di sêrî da li ser agahîyên bi sunî hinartî an jî daneyên lêpovajîkirî hatine avakirin, ên ku hinekan ji bo girseyên wê serdemê (dewra VI a b.z.) ji ber xwe derxistine. Eger em bibêjin, ku têk’nolojîyên siyasî yên gemar t’enê di dîroka nû û nûtirîn da hebûne, emê heya dawîyê şaş bin. Lêpovajîkirina agahîyên dîrokî û p’evguhar’tina daneyan hê di dema p’eydabûna dewleta yekem da hatine k’aranîn... Û hê di k’ûrahîya dîroka kevnar da ewana ji hêla dewletên konkrêt, an jî ji hêla wan kes û hêzan va, hatine k’aranîn, ên ku li ser r’êya damezirandina dewleta xwe bûne.

Ez bi bawer bûm, ji bo ku mirov bikaribe lêger’înên dîroka serdemekê ya welatekî an net’eweke konkrêt pêk bîne, ew divê pêvajoyên pêşveçûna wê serdemê bi r’êalî bîne ber

ç'avên xwe. Û, ji bo ku ew lêger'in, ên ku pêk tên, obyêktiv bin, mercê herî pêwîst ew e, ku mirov bi helwesteke zanistî-r'exneyî nêzîkî nirxandina qinyatên (matêriyalên) dîrokî bibe.

Lê pe'vguhar'tina agahî û daneyan, û lêpovajîkirina zanîyarîyên dîrokî jî di wê herêmê da hê wê demê dest pê bûne, dema *Quruş (ê II ê dihatûyê)* di Medyayê da bi derbeya hindur'in a nemerd û xayîname desthilatê hiltîne destê xwe. Jixwe, wek ku tê zanîn, Qurûş lawê satrapê fars û t'orinê *Îştûvêgû/Astîagêse* p'adişahê *Medyayê* bûye. Ew malmezîna û giregirên bijarte yên ner'azî, dilmayî, xeyîdî û nedilsoz li dijî kalikê xwe t'evger dike, û şer'ekî k'irêt li dijî wî dadixe (sala 550î ya b.z.), bi nemerdî wî jî ser t'ext diavêje, û di welêt da desthilaatdarîyê hiltîne destê xwe. (*Альберт Олмстед*, «История персидской империи», Москва, 2012 // *Albêrt Olmstêd*, “Dîroka Împêratorîya farsan”, Moskova, 2012, r'û. 36 – 38; *Дьяконов И. М.*, История Мидии, М. – Л., 1956 // *Dyakonov. Î. M.* “Dîroka Medyayê”, Moskova – Lënînggrad, 1956, r'û. 413 – 424; *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*, СПб, 1890 – 1907 // *Ferhenga ênsîklopêdî ya Brokhaûz û Yêfron*, Sankt-Pêtêrbûrg, 1890 – 1907, XIX, r'û. 238 – 239; *Опарин А. А.*, Всемирная история и пророчества Библии, Харьков, 1997 // *Oparîn A. A.*, “Dîroka hemcîhanî û gotinên pêxemberane yên Êncîlê”, Xarkov, 1997, r'û. 54 – 58; *Ezîz ê Cewo*, “Êzdîtî: Divê mirov rastîya wê li ku bigere?”, Amed-2017, r'û. 68 – 94; û **Wik.**).

Ji talebextan r'a, dema zanîyan di warê dîroka gelên herêma erdnîgarî a berfireh a bi navê Îran da lêger'in pêk anîne, di bin destê wan da t'enê agahîyên ç'avkanîyên farsan hebûne (yên hexamenîyan, sasanîyan, p'ert'ewîyan û yên dinê), û beşê wan ê mezin jî li ser bingeha berhemên cihêr'eng ên zargotna gelêrî hatibûne nivîsîn, û lewra jî, p'ir'ê caran gelek agahî û daneyên r'astîn ên dîrokî derî bala wan mane, û lêger'inên wana berovajî heşmendîya pêşveçûna xwezayî ya bûyerên dîrokî hatine û îro jî tên pêkanîn.

Ev r'êbaza (mêtod) bûye r'êgeza (prênsîp) “zanistî” ya dîroknûsiya fermî ya dewletên *farsan*, *t'irkan* û *hinek welatên dinê yên ereban*, a ku heya gelek caran r'êbaz û armancên siyaseta van dewletana jî dyar dike.

Gelek nimûneyên *afrandinên “gelêrî”* yên vî r'engî yên *farsan* (wisa jî yên *ereb* û *t'irkan*) ji hêla hinek kesan va hatine nivîsîn, ên ku bi hinartina “zanista” dîrokî ya wan welatan va mijûl bûne. Û lêger'inên “zanistî” yên wek ewên navborî di dema xwe da ji bo dîroknûsiya fermî ya wan dewletan bûne bingehe. Di van welatan da bi hêsane agahîyên dîrokî lêpovajî dikin, daneyan diguhêr'in, mîrasa çandî û dîrokî ya gelên dinê li ser xwe dinivîsin û, bi vî awayî, dîroka xwe li ser r'edkirin û t'unekirina dîroka gel û net'ewên herêmê ava dikin...

Her çiqas her tişt bê şop wînda nebûye jî, lêbelê, li ber ç'avan e, ku ew “agahî”, yên ku ji hêla lêpok'aran (sextêk'aran) va hatibûne lêpovajîkirin, paşê, hê dereng, gelek dîrokzanên welatên dinê jî ew agahîyana ji bo lêger'inên xwe wek bingehe k'aranîne, lewra ku ewana bi xwe jî nûnerên zanista fermî ya welatên xwe bûne.

Û lewra jî, min lêger'inên sersedemên cudaxwendîna jînenîgarîya Zerdeşt P'êxember ji vê hêlê va destpêkir.

Ew lêger'in di jwar bûn, lê ewana hewldanên min bê encam nehîştin.

Di pêvajoya lêger'inên dîroka jîyana *Zerdeşt P'êxember* û pêkanîna erk'darîya wî ya danasîn û belavkirina bîrûbawerîya nû da min wek erk'ekê li ber xwe danî, ku r'astîya bûyerên dîrokî yên r'êal bi zanistî vejînin, û wan û ç'ir'okên hinartî ji hev vebijêrim. Û ji bo vê jî, min divê hewl bida, bersîva van du pirsan bidim:

1. Çawa dikaribû bibûya, ku *Zerdeşt P'êxember* r'astî du serdaran bihata, yên ku di serdemên dîrokî yên cuda da jîyane (û navê herduyan jî – *Vîştaspa!*), û, xwedêgiravî, dema ku *P'êxember* erk'a xwe ya *p'eyamdariya bawerîyê (şorinbêjîyê)* pêk anye, ewana li wî xwedî derk'etine?

2. Û, gelo ev çiqasî anegorî heşmendîya pêşk'evtina pêvajoyên dîrokî, pêwendîyên civakî û demnûsiya (k'ronologîya) wê serdemê ye?

Ji bo ku bersîva van pirsan bibînîm, ez carake dinê li wê pirsê veger'yam, ku di şaxên cuda yên “jînenîgarîya” *Zerdeşt P'êxember* da navên du serdaran derbaz dibin, û herdu jî *Vîştaspa* bûne. Û, anegorî wan “jînenîgarîyan”, yek ji wana “*padişahê*” Baktrîyayê bûye, ya ku li r'ojhilatê dewleta gewre ya “hexemenîyan” bûye, lê yê dinê serdarê (hukumdar) “*herêmên heman dewletê yên milê bakûrî*” bûye.

Hinek lêger'îner hewl didin bip'eytînin (îzbat bikin), xwedêgiravî, yê ku li *Zerdeşt P'êxember* xwedî derketiye, *Gîstaspê (Vîştaspa) serdarê Baktrîyayê* bûye, lê hineke dinê – *Vîştaspayê* serdarê herêmên bakûr.

Ji bo ku min bikaribûya bi r'awêjî (hîpotêtîkî) dyar bikim, k'a ji wan serdaran k'îjanî dikaribûye li *Zerdeşt P'êxember* xwedî derk'eve, pêwîst bû, zêlal bikim, k'a ji wan hîpotêzan k'îjan anegorî r'astîyên dîrokî yên wê serdemê ye.

Wê demê min digot, eger ji min r'a li hev bê, ji bo vê pirsê bersîva r'ast bibînîm, wê demê ezê bikaribim li ser r'êya dyarkirina warê pêkanîna erk'a *Zerdeşt* a p'eyamdarîya bawerîyê û herêma destpêkê ya belavkirina zerdeştîyê gava xwe ya *yekem a r'êal* biavêjim, û hema bi wê jî, dibe ku, cîyê jidayîkbûna Wî bibînîm.

Û ji bo vê jî min lêger'înen xwe ji cudaşewazê (vêrsîon) bi “beşdarîya” *Gîstaspê (Vîştaspa)* serdarê Baktrîyayê destpê kirin.

Weha, di derbarê wî da tê gotin, ku, piştî wê, dema sala 465-an a berî serdema me di encama delk' û dolabên qesrî da *Xşayarşa/خشايارشا (Ksêrks)* ê p'adşahê farsan û *Darîûşê (داریوش)* nuxurîyê wî tînin kuştin, lawê wî yê dinê, *Erdeşîr/اردشیر (Artaksêrks)*, yê ku di dîrokê da wek *Erdeşîrê I* tê zanîn, tê ser t'ext. ... Wisa jî tê zanîn, ku *Erdeşîr* dema p'evçûna di qesrê da *Artabanê* serokê parastina *padşêh* û *Aspamîtrayê* serekê hrema wî dikuje. Sala 464-an a b.z. *Gûstaspê (Vîştaspa)* birayê *Erdeşîr*, satrapê (walî) Baktrîyayê li dijî wî r'adibe serhildanê, tîk diçe û tê kuştin. Piştî vê, ji metirsîya derbeya hindur'în (ya qesrê), bi fermana *Erdeşîr* birayên wî yên dinê jî tînin kuştin...

Li vira ya balk'êş ew e, ku berî van bûyeran jî dîrokeke vê malbetê ya bexter'êş hebûye: di dema xwe da (s. 478 a b.z.) *Xşayarşayê* bavê wana (*Ksêrks*) jî bi heman r'êbazê li hember Masîstayê birayê xwe t'evgeriyaye. Wê demê Masîsta jî satrapê Baktrîyê bûye, û ew jî hewl daye, li dijî birayê xwe serî hilde û hatye kuştin...

Erê-ê-ê, bi r'astî jî, binemala p'adişêh bext'êş bûye, dîroka wan dîrokeke xwînrejîyê bûye, ew bi xiyamet, delk' û dolab, derbe û kuştinan va t'uje bûye!

Û li vira pirs dertê hole: “*Ma, di r'ewşeke weha da, dema di qesrê da û li derdorên wê hemû amade bûne, û her ç'avê wan li demê bûye, k'a çawa hev t'une bikin, gelo yekî ji wan dê bikaribûya dîlovanîyê û xêrxwazîyê pêk bîne û heya piştovanîya mirovekî nenas bike, yê ku erk'a p'eyamdarîya oleke ne nas pêk tîne, û heya amade be, ji bo wê alîk'arîyê bide wî, ku ew wê ola bîyanî di nava gel da belav bike? – Ew jî wê demê, dema *Gûstasp (Vîştaspa)* bi xwe ne ku p'adişah, lê her t'enê satrapek (walî) bûye, ew jî di demeke p'ir' kurt da!” – Li ber ç'avan e, ku heşmendîya pêkhatinêna bûyeran û daneyên dîrokî ç'ir'oka di wê derbarê da, xwedêgiravî, *Gîstaspê* satrapê Baktrîyê (*Vîştaspa*) li *Zerdeşt P'êxember* xwedî derk'etîye, piştrast nakin.*

Ji bilî vê, wisa jî dane û bûyerên dinê hene, yên ku li dijî vê nêr'înê ne: tê zanîn, ku navê hîç serdarekî jî binemala hexamenîyan di *Avêstayê* da nayê bîranîn, yên ku her piştî sala 550-î ya b.z. di welêt da bûne desthilatdar. Ango, *Zerdeşt P'êxember* berî serdema hexamenîyan jîyaye û erk'a xwe ya p'eyamdarîya olî pêk anye û nikaribûye r'astî wî satrapî bê, yê ku bira û hevdemîyê *Erdeşîrê I (Artaksêrksê I)* bûye. Û *Erdeşîr* jî (s. 464 – 425 ên b.z.), wek ku tê zanîn, di navnîşa p'adişahên hexamenîyan da yê şeşem bûye... (Дьяконов И. М., История Мидии, М. – Л., 1956 // Дьяконов. И. М. “Дірока Медіау”, Москва – Ленінград, 1956., r'û. 47 – 54; Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, СПб., 1890 – 1907 // Ferhenga êntsîklopêdî ya *Brokhaûz û Yêfron*, Sankt-Pêtêrbûrg, 1890 – 1907, berg 22^A, r'û. 881 – 884; Опарин А. А., Всемирная история и

пророчества Библии, Харьков, 1997//*Oparîn A. A.*, “Dîroka hemcîhanî û gotinên pêxemberane yên Êncîlê”, Xarkov, 1997, r’û. 56.).

Paşê, ji bilî van hemûyan, hê zanîyar-êntsiklopêdîst û bîrewarê fars ê sedsalên navîn el-Bîrûnî (973 – 1048), li ser bingeha k’ronologîya kevneşopî ya p’ehlewî hatye ser wê dîtine, ku *Zerdeşt P’êxember* 258 salan berî êrîşa *Alêk’sandrê Makêdonî* (Îskender) ya ser Îranê jîyaye. (*Ручард Фрай*. Наследие Ирана. – М., 1972. – С. 52 // *R’îçard Fray*, “Mîrasa Îranê”, Moskova, 1972, r’û. 52). Ango, eger mirov jimara 258 li 330-î (sala dagerkirina Împêratorîya Med û Farsan ji hêla *Alêk’sandrê Makêdonî* va) zêde bike, wê demê dê sala 588-an a b.z. derê holê. Ango, bi hejmartina *Bîrûnî*, *Zerdeşt P’êxember* derdorê 40 salî berî derbeya hindur’în û p’eydabûna hexemanîyan jîyaye. Lê îranîstê amêrikî *Rîçard Fray*, ji bo ku bibîne, k’a dema *Zerdeşt P’êxember Vîştaspayê* p’adişayê *Medyayê* anye ser bawerîya xwe, çendsalî bûye, dane û agahîyên cuda yên dîrokî analîz dike, bi awayekî p’ir’ balk’êş salên t’emenê wî yên wê demê dihejmêre û li ser wê bingehe nêr’în û dîtînênn heşmendî derdixe pêş. Ew dinivîse: “... *Divê mirov ji bîr neke, ku sala 588-an a berî serdema me, ya ku dikaribû anegorî wê demê bûya, gava Vîştspa bîrûbawerîya Zerdeşt p’ejirandye (wek ku gihîşt ye me, ew wê demê 42salî bûye)... Anegorî heman kevneşopîyê, – ew didomîne, – P’êxember di 77salîya xwe da mirye, wisa, eger mirov ji xwe r’a bike armanc û li ser bingeha pêşbînîyên nêzîkî heş û sewdayan û kevneşopîyên zerdeştîya hê dereng li danayên dîrokî yên di derbarê Zerdeşt da biger’e, wê demê ew salên 628 – 551ê yên berî s.m. ne...*” (*Ручард Фрай*, Наследие Ирана, Москва, 1972//*R’îçard Fray*, “Mîrasa Îranê”, Moskova, 1972, r’û. 52 – 53).

Û *Vîştaspayê* r’astîn jî hema ev bûye, her çiqas hinek ç’avkanî wî wek “*serdarê herêmen bakûrî yên dewleta hexamenîyan*” didin xuyan, lê di r’astîya xwe da ew p’adişahê *Medya* kevnar ê berî yê dawîyê bûye. Di beşên cuda yên *Avêstayê* da *Kavî Vîştaspa* wek p’îştovanê p’adişahî û dostê *Zerdeşt P’êxember* tê bîranîn, ê ku hatye ser r’êya r’astyê û li dû bawerîya yê *R’izgarîdar* çûye.

Di derbarê *Kavî Vîştaspa* da, wek piştovanê *Zerdeşt P’êxember*, di “*Gatan*” da agahî hene. Bala xwe bidinê, k’a li wira çî tê gotin:

“*Divê mirov berê pêşin dostê wisa baş nas bike? – Zerdeşt P’êxember* pirseke hr’êtorîk dide û bi xwe jî bersîva wê dide. – *Helbet, ew piştovanê p’adişahî ye, ew serok (kavî) Vîştaspa ye.*

Ez bi pesnbêjîyên Ahûra-Mazda û bi R’amana Qenc ji bo wî dibêjim”.

Û – yek a dinê jî:

“*Wisa Kavî-Vîştaspa*
Bi Desthilata vê yekîtiyê gihîşt,
Li ser r’êya r’astîya Bîrûbawerîyê
Bi Zanînên Qenc derdik’ete pêş:
Bila Mazda Ahûrayê pîroz
Ya me bi r’ayê xwe bîne sêrî!”

Kavî-Vîştaspa p’adişahê yekem bûye, yê ku li *Zerdeşt P’êxember* xwedî derk’etye û bîrûbawerîya wî di nava gel da belav kirye”. (*Гаты Заратуштры*. Перевод с авестийского, вступительные статьи, комментарии и приложения И. М. Стеблин-Каменского, Санкт-Петербург, 2009//*Gatên Zardeşt*. Wergera ji zimanê avêstî, gotarên pêşekî, şirove û pêvek ên *Î. M. Stêblîn-Kamênskî*, Sankt-Pêtêrbûrg, 2009, r’û. 123 û 153; *Ручард Фрай*, Наследие Ирана, Москва, 1972, стр. 62 – 63//*R’îçard Fray*, *Mîrasa Îranê*, Moskova, 1972, r’û. 62 – 63; *Ezîz ê Cewo*, Êzdîtî: *Divê mirov rastîya wê li ku bigere?*, Amed, Weşanên **J&J** – 2017, r’û. 71 – 73).

Bala xwe bidinê, *Zerdeşt P’êxember Kavî Vîştaspa* r’êber nav dike!

Îro êdî t’u şik û guman nemaye, ku *Kavî Vîştaspa* ne ku t’enê piştovanê *Zerdeşt*

P'êxember bûye, lê, her weha, ewî bîrûbawerîya wî jî di nava gel da belav kirye..

– Spas, naha êdî hat zanîn, k'a bi r'astî piştovanê Zerdeşt *P'êxember* k'î bûye. Lêbelê, nayê zanîn, k'a çima, di dîroknûsiya (k'ronologîya) kevneşopî da navê Kavî Vîştaspa derbaz nabe. Hûn dikarin, ji xwendevanên me r'a sedemên derk'etina evê t'evlihevîya dîrokî şrove bikin.

– Hûn dizanin, mirov dikare t'evahîya r'astîya pîrsê di wê da bibîne, ku p'adişah Kavî Vîştaspa di dema xwe da bûye sembola net'ewa *medî*. Heya berî destpêka sedsala XX danerên (nûser) ermenî, dema di derbarê *medan*, *Îştûvêgûyê* (*Astîagês*) p'adişahê wan ê dawîyê û k'urdan da axivîne, ew wek “*ên ji nivşên Vîştaspa*” an jî “*peyhatîyên Vîştaspa*” nav kirine (di vê derbarê da bi hûrbînî di bersîva pîrsa We ya duyem da hatye vegotin).

Lewra jî, dema ç'îrokbêj û lêpok'ar (sextek'ar) ên dîrokê yên qesrê t'evlihevîyeke weha pêkanîne, armanca wana her ew bûye, ku r'êbrê net'ewî yê bi nav û deng bidin jibîrkirin, û bi wê yekê, wisa jî, dîroka gelê med û *peyhatîyên* wî yên r'astedêr – k'urdan ji cîhanê û *xwedîyên* wê dîrokê bi xwe veşêrin.

Lewra jî, ji bo ku r'stîya dîrokî derê r'onahîyê, k'a em binihêr'in, wan lêpok'arên dîrokê çi ji nivşên dihatûyê veşartine.

Wek ku êdî hate gotin, hinek ç'avkanî Kavî Vîştaspa wek “*serdarê herêmên bakûrî*” bîr tînin, û dibêjin, *xwedêgiravî*, dema *Zerdeşt P'êxember* li wan deveran wek mirovekî sergedan, p'enagerekî bê cî û st'ar p'eyda bûye, ew li wî *xwedî* derk'etîye, jêr'a bûye piştovan û, paşê jî, bawerîya wî p'ejirandîye. Û ew jî wê demê, dema di beşên cuda yên *Avêstayê* da ew (Vîştaspa) r'êber û piştovanê p'adişahî û dostê *Zerdeşt P'êxember* hatye navkirin, yê ku r'abûye ser r'êya yê Rizgarîdar.

Lê dîsa jî, di ç'avkanîyên cuda û gotarên ênt'sîkopêdî da tê gotin, ku ne ew welat, ê ku *Vîştaspa* r'êberî lê kirye, ne jî serdema jîyana wî bi şewazekî bawerîdar ne dyar in, her çiqas bi giştî di derbarê hebûna wî ya r'eal da li bal hîç kesekî pîrs û guman nînin.

Nêr'îneke balk'êş e, ne wisa?!

Ma, gelo ev ne p'aradok's e, ne tiştekî dûrî heş û *sewdayê* mirov e?

Ma, gelo, dikare wisa bibe, ku mirovek r'êvebirîyê dewleteke gewre bike, xudanê xêran be, piştovanîya p'êxemberekî wek *Zerdeşt* kiribe, lê di derbarê wî da hîç tiştek bi misogerî ne dyar be?

Li vira, helbet, pîrs dertê hole, k'a, gelo, cudaxwendineke weha ji k'u tê? Ma ne, agahîyên dîrokî yên bêhtir pêbawer hene, lê zanîyar bi t'u awahî “*nikarin*” şopên *dewletekê*, *padişahê* wê û *pêxemberê* wan, ên ku bi r'êalî hebûne, bibînin.

Çawa dibe?

Erê, helbet, hîç tiştek jî dê ne dyar be, eger di dîroka sedê salan da her tişt heya wê astê hatibe lêpovajîkirin, ku agahîyên di derbarê dewleta r'êal a dîrokî, û p'adişayê wê yê ji nivşên tor'înan da, werguhêr'î ç'îr'ok û efsaneyên sedsalên navîn kiribin, ên ku di derbarê r'eşên şevê û qerat'ûyên dinê yên xiyalî da hatibûne gotin!

Û paradok'seke dinê jî ew e, ku di *hinek ç'avkanîyên dîrokî da Vîştaspa wek p'adişahêkî nebînayî û bêhemp'a, têk'oşer'ê ji bo bawerîya r'astî û dadwerîyê didin nasîn, bi t'aybet lehengîya wî ya serbazîyê didin xuyan, lê di hineke dinê da ç'avnebiharîyê û *sewdaserîyê* bi nave wî va datînin...* (МурчаЭлиаде, «История веры и религиозных идей», том I, Москва, 2002//*Mîrça Êlîadê*, “Dîroka olan û hizrên olî”, berg I, Moskova, 2002, r'û. 281; Мифы народов мира (Энциклопедия). Гл. Ред. Токарев С. А., 1980, стр. 198 и 282// *Mîtên gelên cîhanê* (Ênt'sîklopêdî). Êdîtorê sereke *Tokarêv S. A.*, 1980, r'û. 198 û 282; *Ezîz ê Cewo*, “Êzdîtî: Divê mirov rastîya wê li ku bigere?”, Amed, Wşanên J&J – 2017, r'û. 68 – 70 û Wik.)

Divê bê gotin, ku guhar'tina daneyên dîrokî û lêpovajîkirina agahîyên di derbarê bûyerên serdemên bihurî da t'u demê jî r'anewestyane. Ewana k'etine bingeha r'êbaz û mêtoda “zanistî” ya dîroknûsî û siyaseta fermî ya dewletên herêmê yên mêtînger.

Û îro ne ku t'enê cîyê matmayînê ye, ku di cîhanê da êdî gav bi gav fêrî wan "t'êorîyên" *lêp ên dûrî zanistê û zanebûnê* dibin, lê wisa jî cîyê xemgînîyê ye, ku hê jî gelek lêger'înerên welatên cîhana şaristanî bi hêsane ewan agahîyên lêpovajîkirî k'ar tînin û p'arç'eyên cuda ji wan ç'îrokên dûrî heş û sewdayê t'endurust di berhemên xwe yên zanistî da wek ç'avkanîyên pêbawer didin xuyan.

Helbet, mirov tê digihîje, ku ewana ewê k'ar tînin, ya ku li ber destê wana heye, û li ber destê wan jî ji bilî ç'avkanîyên farsan, tiştêkî dinê nînin. Lê hinek lêger'îner jî, an nikarin mînakên lêpovajîkirinên dîrokê yên konkrêt destnîşan bikin û wan bi zanistî vala derxin, an jî hewl didin, ku ji çarç'oveya "*normên*" pêkanîna erk'a "*zanistî*" derneyên. Di encama nêzîkbûneke weha da îro di dîroka gelên vê herêmê û t'evahîya cîhanê da ewqas r'ûpelên tarî û ne dyar hene.

Û, lewra jî, ji bo ku dîrok werguhêr'î *demnûsiya (k'ronologî) paradoksên sedsalên navîn* nebe, ji bo ku bûyerên dîrokî êdî wek ç'îrok-efsaneyan neyên xuyan, ji bo ku xwendevan bikaribe tê bigihîje, k'a bi r'astî di derbarê çî da tê vegotin, divê mirov tayê pêşk'ertina heşmendî ya bûyerên dîrokî bibîne, û dema lêger'înen zanistî xwe li wî tayî bigire û dîmenê dîroka wê serdemê yê r'êal û r'astîn p'arç'e bi p'arç'e vejinîne.

Lê, eger agahî û daneyên dîrokî heya wê astê hatine lêpovajîkirin, ku p'ir' diyar e, mirov bikaribe wan jinûva vejinîne? Lê, eger di hezarê salan da bi mabest û bi r'ê û r'êbazên t'aybet, ew agahî û dane wisa lêpovajî kirine, û r'astîyên dîrokî gîhandine r'ewşeke wisa, ku neên naskirin, û di r'ewşwe weha da mirov diwar bikaribe, hîç nebe, bi şeweyekî nêzîke dîmenê bûyerên dîrokî vesazîne?

Hema bi van mitale û r'amanan jî min lêger'înen xwe yên zanistî domandin, û ez gav bi gav nêzîkî ver'esandina sur'a jîyana *Kavî Viştaspayê* bêhemp'a û nebînayî, piştovanê *Zerdeşt P'êxember* bûm.

Û wê demê li ber min pirseke dinê jî r'û da: "*Gelo, çima di demnûsiya dîrokî (k'ronologî) ya kevneşopî da navê Kavî Viştaspa nayê bîranîn? Ma ne, di Gatên Zerdeşt P'êxember da ji bo wî pesinbêjîyên r'astêdêr hene, û di ç'avkanîyên ermenîyan ên kevnar û yên sedsalên navîn da medan, Îştîvêgûyê (Astîyagês) p'adişahê Medyayê yê dawîyê û k'urdan bi xwe bi navê wî didin nasîn û wana wek nivş û peyhatîyên wî nav dikan!?*"

Çima?

Dema êdî li bal min dîmenekî dabeşkirina demajoyan a serdema mijara nîrxandinê pêk hat, min êdî karibû lêger'înen xwe bi r'êya analîza hemberhevîkirinî ya agahî û daneyên dîrokî bidomînim û dyar bikim, k'a ew agahîyên dîrokî di derbarê k'îjan p'adişahî da ne.

Wê demê me di wê derbarê da çî dizanibû?

Ya sereke ew bû, ku:

– *Zerdeşt P'êxember* heya sala 551-ê a b.z. di *Medyayê* da jîyaye û erk'a

p'eyamdarîya bawerîya xwe pêk ane;

– anegorî hejmartinên *R'îçard Fr'ay*, *Zerdeşt P'êxember* sala 588-an a b.z. *Kavî Viştaspa* anye ser bawerîya xwe;

– lê, anegorî demnûsiya dîrokî, di *Medyayê* da *Uvaxšatra (Kîaksar)*, salên 625–585-an ên b.z.) p'adişahî kirye.

Çî dertê hole? – Di serê min da evê pîrsê r'û da.

Ma ne, anegorî hejmartinên *R'îçard Fr'ay*, dema *Zerdeşt Kavî Viştaspa* anye ser bawerîya ola xwe sala 588-an a b.z. bûye! Encamên analîza hemberhevîkirinî ya agahîyên dîrokî wê pêşdîtinê misoger dikan, ku *Zerdeşt P'êxember* di *Medyayê* da jîyaye û bi p'eyamdarîya bawerîya ola xwe va mijûl bûye. Wisa jî tê zanîn, ku *Kavî Viştaspa* li *Zerdeşt P'êxember* xwedî derk'etîyê û piştovanîya wî kirye. Û *Zerdeşt* bi xwe di *Gatan* da wî "*piştovanê p'adişahî û serok*" nav dike. Lê di destnivîsarên ermenîyan ên kevnar da hem med, hem jî k'urdên peyhatîyên wana wek ên ji nivşên *Viştaspa*, an jî, yên ji t'ûra

Vîştaspa, peyhatîyên *Vîştaspa* tên bîranîn. Ango, her tişt di wê derbarê da dibêje, ku piştovanê p'adişahî yê *Zerdeşt* û serokê *Medyayê Kavî Vîştaspa* bûye...

Û, eger ev hemû heşmendî ye, wê demê di derbarê pîrsa van du navên cuda da mirov çi dikare bibêje – *Vîştaspa* û *Uvaxşatra/Kîaksar*?

Belê, li ber ç'avaan e, ku hemû dane li hev digirin, ji bilî navan!

Ev hevnegirtina ji k'u tê, gelo? Ma, dikaribû, ku du mirovên cuda di heman demê da r'êvebirîya heman dewletê kiribûna?

Çawa dibe, ev tiştekî durrî heş û sewdayê mirov e – tiştekî mîstîkî ye!

Û li vira erk'a min diwartir bû.

Mirov çawa bikaribe evê t'evlihevîyê ji hev ver'esîne?

Berî vê, li jorê min hinek bersîvên wan pîrsan nîrxandin, ên ku dikarin r'û bidin. Ji bo wê min agahîyên efsane û ç'îrokên kevnar û yên sedsalên navîn danîn hêlekê, û giranîya xwe da ser wan pêşdîtînen heşmendî, yên ku ji hêla hinek zanîyaran va hatibûn zimên. Piştr'a min ew dîtînen r'awêjî (hîpotêtîk) li ser bingeha daneyên dîrokî pêşxistin û nêr'îna xwe anî zimên. Lê paşê li pêşîya min evê nak'okîya hanê (kazûs!) da der, ya ku li ser r'êya lêger'înen min bû kelem.

Lêbelê, her çi jî hebû, min bi bir'yar lêger'înen xwe domandin...

Min ew jî dizanibû, ku bi hewlên ç'îrokbêj-lêpok'arên (sextex'ar) farsan ên derdorên qesrê *dane*, *têrmîn* û *navên* dîrokî wisa hatine lêpovajî û t'ewşkirin, ku mirov diwar bikaribe serederîyê li wan bike û r'astîya dîrokî bibîne.

Paşê, hê dereng, dema daneyên dîrokî yên nû p'eyda bûn, ji bo min derfet çê bû, ku bi r'êalîstî li bûyerên dîrokî binihêr'im û wana bi zanistî wat'edar bikim.

– Ma ne, ji bilî van hemûyan, wisa jî ç'avkanîyên dîrokî yên dinê hene, û mirov dikare lêger'înen xwe di wan da jî bidomîne? – Min bi xwe ji xwe r'a got û k'arê xwe yê lêger'îni domand.

Ji bilî vê, wisa jî t'erefê pîrsgirêkê yê dinê heye: *balk'êş e, gelo, dema pêkanîna k'arên wisa yên giran û ciddî, yên wek kodver'esandina (deşîfrekirin) nivîsarên (têk'st) P'irtûka Pîroz, hemû qanûn û prênîsip hatine şopandin?*

Û ev jî ne pîrseke bê bingehe e, û ew îro jî benda besîva xwe ye!

Ji bilî vê min r'êzek têrmîn hemberî hev kirin, ew nîrxandin û her yek ji wan cuda ji hîla zimanzanîyê (*linguistic*) va analîz kirin. Û, dema dibehîya wê yekê ji hole r'abû, ku di vî k'arî da dikare wisa jî pîrsgirêka nehevgirtina têrmînologî hebe, li ber min pîrsên nû r'û dan, û min agahîyên heyî careke dinê li ber ç'avan r'a derbaz kirin, ji t'erefên cuda va li wan nihêr'î û venihêr'î.

Paşê ez careke dinê li r'êza wan agahîyan veger'yam, ên ku di r'astîya pêşdîtînen min ên hîpotêtîk da ez bawerdar kiribûm, min ew careke dinê bi baldarî hemberî hev kirin, lê ewana û agahîyên demnûsîya (k'ronologî) kevnepî li hev nedigirtin... Ma ne, ew, ku di ç'avkanîyên *ermenîyan* ên kevnar da *medan*, *Îştîvêgû (Astîagês)* ê p'adişahê dawîyê yê *Medyayê*, û paşê, hê dereng, wisa jî *k'urdan* wek nivşên *Vîştaspa*, peyhatîyên *Vîştaspa* bîr tînin, ev jî govenîyek e di wê derbarê da, ku *Vîûştaspa* bi r'astî p'adişahê *Medyayê* yê r'eal bûye. Û di vê da hîç guman nîne, lewra ku ermenîyan di derbarê k'urdan da ji durrva nebihîstibûne, ewana ji demên kevnar va (zêdetirî 2500 salan!) bi cînartîya wan dijîn. Û, ya dinê jî, wek ku êdî li jorê hate gotin, dema desthilatdariya wî p'adişahê *Medyayê* yê bêhemp'a û nebînayî *ji bo ku p'enaberên ermenî herêmek hatye veqetandin, ku ew di wir da bi cîh û st'ar bibin*, lê hê dereng, dîsa bi fermana wî, r'êberê ciwan ê p'enaberên ermenîyan ê bi navê Parûyr t'acîdar dikin, û bi wê yekê *bingeha dewleta ermenîyaan tê danîn*. (*Ezîz ê Cewo*: Lê k'a, êdî r'astîya dîrokî li k'u ma?.. – https://www.amidakurd.net/ku/tekst/lê_k_a_êdî_r_astî_li_k_u_ma ; *Ezîz ê Cwo*: Dîlêma dîrokî, yan îdêya fik's? – https://amidakurd.net/ku/tekst/dîlêma_dîrokî_an_îdêya_fik_s ; *Ezîz ê Cewo*. Êzdîtî: Divê mirov rastîya wê li ku bigere? – Amed, weşanên **J&J**, 2017.– R'û. 82–85.).

Û lewra jî, agahîyên di vê derbarê da, yên ku di ç'avkanîyên ermenîyan da hene, t'u şik û guman di wan da nîne.

Lêbelê, ji bo azir'ukirina (zelalkirina) pirsê hebûna navên cuda ev agahîyana jî t'êrê nakin.

Ev çi r'ewşeke erê-na ye (dîlêmma), gelo ç'areserîya wê nîne, yan...? – Evê pirsê t'avetî nedida min!

Û min bi bir'yar k'arê xwe yê lêger'inî domand!

Û di pêvajoya lêger'inên zanistî da hinek agahîyan bala min k'îşandin, ên ku min berî wê zêde wat'e nadabû wan. Dema min p'irtûka “Dîroka Medyayê” ya Î. M. Dyakonov careke dinê bi baldarî p'er' dikir, gotinên di wê derbarê da bala min k'îşandin, ku *hê ne dyar e, k'a navên Hexemenîyên yekem ên kesî û yên dema desthilatdarîyê ji hev cuda hebûne, yan na!* (R'û. 49) ...

– Lê binihêr'e, ha! – Min bi xwe ji xwe r'a got. – Ez ji bo ver'esandina sur'a wan herdu navan: *Kavî Viştaspa* û *Ûvaxşatra/Xvaşatra* (bi yewnanî – *Kîak'sar*) li cîhên cuda li r'êyên ç'areserîyê ger'yame, lê bala xwe nedaye ser vê yekê!

Eger mirov ji vê hêlê va li vê pirsê binihêr'e, wê demê her bersîvek heye: ew, ku *p'adişah* û *piştovanê Zerdeşt P'êxember* di *Avêstayê* da wek *Kavî Viştaspa* tê bîranîn, wisa jî di ç'avkanîyên ermenîyan ên kevnar da hem med, hem jî k'urd wek peyhatîyên (nivşên) *Viştaspa* tên navkirin (bi hûrbînî li jorê binihêr'e!), ew di wê derbarê da dibêje, ku navê kesî yê vî padişahî, yê ku dê û bavê wî dema bûyînê lê kirine, *Viştaspa* bûye. Lê ew, ku navê wî di demnûsiya (k'ronologî) kevnepî da wek *Ûvaxşatra/Xvaşatra* (bi yewnanî – *Kîak'sar*) tê zanîn, ev ji bo wê serdemê pêkhatineke xwezayî bûye: wê demê ji bilî navên ferdî, yên ku ew di jîyana kesî da pê dihatin nasîn, wisa jî navên wan ên p'adişahtîyê hebûne, yên ku dema t'acîdarkirinê li wan kirine û piştî wê ew di t'evahîya cîhanê da, wek p'adişah, bi wî navî hatibûne zanîn.

Eger mirov van hemûyan t'omar bike, dikare bi misogerî bibêje, ku (*Kavî*) *Viştaspa* navê kesî yê *padişahê Medyayê* bûye, û bi wî navî ew di jîyana kesî da hatibûye zanîn, lê yê duyem – *Ûvaxşatra/Xvaşatra* (bi yewnanî – *Kîak'sar*) – navê wî yê dema p'adişahtîyê bûye.

Û dîsa hinek têbînî di derbarê wê dîroka t'evlihevî da:

– ew, ku navê *p'adişahê Medyayê, piştovanê Zerdeşt P'êxember*, hem di *Avêstayê* da, hem jî di *nivîsarên (têk'st) pehlewîyan* da wek *Kavî Viştaspa* tê zanîn, lê di farsîya nû da wek *Goştasp/Gûştasp* tê bîranîn, ew bingehe dide, ku mirov wê wek encama *hewlên ç'îrokbêj-lêpek'arên dîrokê yên fars ên derdorên qesrê* bibîne;

– di nava k'urdan da *Viştaspa* wisa jî wek *Key Aksar* tê zanîn (*Kîaksar* – di yewnanî da), û ev yek bi wê tê şirovekirin, ku ew ji binemala *Keyanîyan* bûye. (*Ekrem Cemîl Paşa. Dîroka Kurdistan bi kurtebirî, Bruksel, 1995, rû. 231–234*);

– p'eyva *Ûvaxşatra/Xvaşatra* jî, ya ku di dîrokê da wek navê *Viştaspa* tê bîranîn, wek ku tê xuyan, p'eyveke *medî* ye, û tê wat'eya p'adişah. Ew wisa jî bi êtîmologî nêzîkî p'eyva farsîya kevnar a *Xşayārša / Xşayarşa* ye – navê p'adişahê hexamenîyan ê pîncem, ê ku di dîrokê da wek *Xşayarşayê I (yewnanî – Ksêrksê I)* tê zanîn.

– ew wisa jî bi êtîmologî nêzîkî p'eyva farsîya kevnar a *xšāyaθiya / xşayatiya* ye, ya ku tê wat'eya p'adişah, û p'eyva hindî ya *kšatra / kṣatra* ye – k'arîzma desthilatdarîyê...

Mirov li vira çi dikaribû bigota?

Gelo ji min r'a li hev hat, ku bersîva hemû pirsan bidim, ên ku bi demê r'a k'etibûne ser hev û bê bersêv mabûn?

Mirov dikare bersîva vê pirsê bi pirs bide: «Ma, gelo, tişteki wisa pêkan e?»

Lêbelê, li vira, li ser r'êya r'onîkirina sur'a r'ûpelên «*windabûyî*» yên dîroka jîyana *Zerdeşt P'êxember* û *Kavî Viştaspayê piştovanê* wî yê nebînayî û bêhemp'a – serekfermandarê leheng û t'orinzade, p'adişahê Medîyayê, min karibû bersîva yek ji pirsên

sereke û here girîng bibînim.

Belê, ç'îr'okbêj-lêpok'arên dîrokê yên sedsalên navîn ên derdorên qesrê li dora navên *Zerdeşt P'êxember* û piştovanê wî, p'adişahê nebînayî yê *Medyayê – Kavî Viştaspa* (heman Kîaksar/Ûvaxşatra/Xvaştra) t'oreke agahîyên lêpovajîkirî û çewt hûnandibûn, û ew bibû sur'eke nebînayî ya sedê salan. Û ev sur'a jî, li ser r'êya r'onîkirinaa dîroka r'astîn a Medyayê, a pêxemberê wê yê Gewre – Zerdetê pîroz û p'adişahê wê yê nebînayî û bêhemp'a – Viştaspa, wek girêhişkekê, bibû asteng. Lê, bi r'onîkirina wê sur'ê derfet çê bû, ku p'arç'eyekî p'ir' girîng ê dîroka *Medya* kevnar bê vesazandin û veger'e ser r'astya xwe.

– Baş e, spas! Naha, k'a, em pirseke dinê jî binirxînin. Bi dîtina We, di navbera mîtraîfîyê (mîtraîzmê) û zerdeştîyê da çi p'êwendî hene? Ji van herdu olan k'îjan jî bo k'urdan ya here kevnar e?

– Di derbarê vê mijarê da zanîyarên cuda lêger'inên zanistî pêk anîne, û berhemên wan jî hatine weşandin. Û di encamê da, di cîhana zanistê da nêr'înek derk'etîye holê, ya ku, eger mirov bi şêweyekî nerm jî bibêje, dibe sedema gelek pirsan.

Û lewra jî, ji bo ku bikaaribin bersîva vê pîrsê bidin, k'a, em r'êger'eke wat'eyî (êk'skûrs //excursion) di paşer'oja dîrokî da pêk bînin ...

Weha, em binihêr'in, k'a di vê derbarê da îro çi li ber derstê me heye!?

Di destpêkê da divê bê zanîn, ku ne ku t'enê r'amana (îdêa) mîtraîzmê bi xwe li ser bingeha efsaneyan (lêgêndan) hatye avakirin, lê, her weha, vegotina di derbarê wê da û danasînên wê bi xwe jî bêhtir mînanî *efsaneyan* e, ne ku nirxandina zanistî.

Bi xwe lê binihêr'in, li ser bingeha lêger'inên dîrokî yên kevnepî di wê derbarê da îro nêr'înek derketîye holê, ku “mîtraîzm oleke vêdî ya yekxwedayî (monotêistî) ye, ya ku demekê bi sedsalan hatibûye jibîrkirin, di Împêratorîya R'omayê û Ermenîstanê da nîveka duyem a hezarsala yekem a b.z. di bin bandora civaka mogan (r'ahîban) da pêk hatye, yên ku ji Farsîstanê derbazî cîhana hêllênistî bibûne...”

Ne ferz e, ku mirov olzan be, ji bo bikaribe t'evahîya dijhevîtî û nakokîya van gotinan ji hev cuda bike... Lê di vê dîrokê da nak'okîya sereke ya heşmendî ew e, ku *Farsîstan (P'ers)*, di wê serdema dîrokê da bi wî şewazî nînbûye. Heya sala 550-î ya b.z. *Împêratorîya Medyayê* hebûye, û herêma farsan jî yek ji satrapîyên (wilayetên) wê bûye.

Lê pey derbeya qesrî ya sala 550-î ya b.z. heya êrîşa *Alêk'sandrê Makêdonî (Îskender)* a salên 331 – 330-î ew xahermendî ne ku ya hexemenîyan, lê *Împêratorîya Med û Farsan* bûye. Wisa ku, wê demê r'ahîbên zerdeştîyê (mog) t'enê dikaribûn ji *Medyayê* her'in cîhana hêllênistî, lewra ku zerdeştî di *Medyayê* da pêk hatye û ji wira jî li herêmên cîhanê yên dinê belav bûye!

Û ya dinê jî, pîrs dertê hêlê, eger mîtraîzm nîveka duyem a hezarsala yekem a b.z. di bin bandora civaka mogan da pêk hatye, yên ku cîguhêzî cîhana hêllênistî bûne, li vira çi pêwendîya Ermenîstanê bi vê pîrsê r'a heye? Ma, Ermenîstan jî wê demê di nava cîhana hêllênistî da bûye?

Erê, heya sedsala VI a b.z. ermenî li Fr'îgîyayê bûne, lêbelê, tê zanîn, ku di heman sedsalê da ewana bi sedemên cuda neç'ar bûne, cî û mîskênê xwe bihêlin. Paşê, li ser r'êya p'eydakirina cîh û warkî nû gihîştine ber sînoren Împêratorîya Medyayê, û padişahê medan – Ûvaxşatra / Kîak'sar / Viştaspa beşê xaka Ûrartûyê yê kafkasî, ya ku ewî bi xwe berî demekê hildabûye û kiribûye nava sînoren Împêratorîya xwe, dide wana, ku ew têda bihwirin. Hê dereng r'êvebirîya Medyayê bir'yar dike, r'êberê p'enaberên ermenîyan ê bi navê Parûyr t'acîdar bike, û bi wê yekê ji bo wana dewletê dadimezirîne (di vê derbarê da bi hûrbînî li jorê hat gotin).

Û tişteki balk'êş jî: ew, ku di mîtologîya ermenîyan da tê gotin, ku li serê Mîhr (Mîtra) k'umê ermenî-fr'îgî hebûye, wek ku tê xuyan, ew dengveger'a ji mak-welatê wan a ji Fr'îgîyayê ye, û hema ji wira jî di dema xwe da ewana derbazî Asîya Biç'ûk bûne.

Tê zanîn, ku hîç net'ewek, hîç ol û bawerîyek di cîyekî ji derdorên xwe r'a girtî da pêk nehatye. Di cîhanê da her tişt di nava hev da, bi şêweyekî di nava p'êwendîyan da ye. Eger mirov bi k'urahî lê binihêr'e, heya di nava bîrdozîyan, an bîrûbawerîyan da jî dê kêmkê t'erefên hevbeş bibîne. Lê ew dê nikaribe wek govenîya hemanîbûna wana bê dîtin.

Lêbelê, wek ku tê xuyan, ji bo ku tiştêkî weha pêk bînin, zanîyan jî t'êra xwe zêdetir hewl dane, û «peytandine», ku di Asîa Biç'ûk a hêllênistî da xwedavendê avêstî (zerdeştî) bi xwedayên cuda yên deverî û yewnanî r'a gihîştine hev û bûne yek, û evê jî çend bingeheên xwezaya destpêkî (îpostasî) yên Apollon-Hêlios-Mîtra-Hêrmês gîhandine.

Ku bi navbeynk'arîya yewnanî û anatolîyî, navê pîroz (*theonym*) ê avêstayî r'ê li ber pêkhatina navê xwedavendê r'omî yê bi navê *Mîtra* (*Mithras*) vekirye, yê ku pîrozîya sereke ya mîstêrîyên r'omî yên sedsala yekem e, û hema t'omerîya wan jî wek *mîtraîzm* hatye zanîn.

Ango, ji vê dîtina mîtologî (efsaneyî) dertê holê, ku *mîtraîzm*, wek şaxekî olî ne yekawa ye. Ku di sedsala yekem da ew wek şaxekî olî-mîtologî pêk hatye, yê ku t'omerîya mîstêrîyên (nihan) r'omî bûye. Ê hema ev jî paşê, hê dereng, wek *mîtraîzm* hatye zanîn (! – E. C.).

Lêbelê, di cîhana zanistê da hatye p'ejirandin, ku agahîyên here kevnar û bêhtir pêbawer di derbarê *Mîtra* da di Avêstayê da hene, berî hemûyan jî, di beşê wê yê “Yasta” X da. Ê, ya balk'êş ew e, ku li bal lêger'îneran hîç şik û gumanek nîne, ku erk'a hevhatinî ya *Mîtra* ji bo kevneşopîyên *Avêstayê* di r'êza yekê da ye. (https://gufo.me/dict/mythology_encyclopedia/%D0%9C%D0%98%D0%A2%D0%A0%D0%90)

Hema wisa!

Ango, çi dertê hole – lêger'îneran li ser bingeha mînahevbûna şêwazî (formal) ya hinek diyardayan û navên pîrozîyan (têonîm) ew gîhandine hev û kirine yek, ên ku hîç bi t'u awayekî jî nikarin yek bin!? ... Ê piştî van hemûyan, dibe ku, divê mirov ne ku di derbarê wê da bibêje, k'a têk'îlî di navbera *mîtraîzmê* û *zerdeştîyê* da hene, an na, an jî k'îjan ji wana ji bo k'urdan ola here kevnar e, lê hewl bide, zelal bike, k'a *mîtraîzm* bi giştî çi ye: ew mîtolojî ye, bawerî ye, ol e, yan berhema hewlên lêger'îneran e, ji bo ku mîtolojîyên gelên cuda, yên ku bi bingeha xwe va ji hev cuda ne, bigihînin hev û bikin yek?

Ê, ji bilî vê, eger hatye p'ejirandin, ku bawerîya *Mîtra* derdorê sedsala IV a b.z. pêk hatye, lê p'erstina wê, bi nêzîke, derdorê sedsala yekem derk'etîye ser pilana pêşin û ola mîtrayîyê (mîtraîzmê) dest pê kirye, berbi r'ojava va belav bibe, heya her'e–derê Bakûrê Îtalîyayê, lê pîrsa *zerdeştîyê* bi binî va cuda ye. *Zerdeşt P'êxember* kesayetîyeke dîrokî ye, ew med bûye. Nîveka yekem a sedsala VI a b.z. ew di Împêratorîya Medyayê da bi k'arê şîrove û p'eyamdarîya bîrûbawerîya xwe r'abûye û di encamê da bûye P'êxemberê Gewrw yê hemû dewr û zemanan...

– Di p'irtûka *We ya navborî da wisa jî di wê derbarê da tê gotin, ku zerdeştîyê bandora xwe li ser îslamê jî hiştîye. We dikaribû, evê mijarê bi awayekî konkrêt r'avebikira?*

–Hûn dizanin, ez ne pisporê ola îslamê me, û bi giştî ne olzan im jî, lê ez dikarim t'enê wan nêr'înen pisporan bînim, ên ku îro li hole ne û li ser bingeha analîza zanistî-r'exneyî di derbarê wê mijarê da dîtina xwe ava bikim...

Em ji serer'astkirineke biç'ûk destpê bikin. Di p'irtûka min a navborî da t'enê di derbarê bandora zerdeştîyê ya li ser îslamê da nîne. Ew bandor berfirehtir e. Weha, li wir çi tê gotin: “*Bîrûbawerîya Zerdeşt P'êxember bandoreke mezin li ser xaçp'arêzîyê, îslamê, û bûdîzmê, li ser gnostît'sîzmê û daosîzma çînî hiştîye. Ewê bandoreke mezin li ser r'amana felsefî ya R'ojhilatê û R'ojavayê hiştîye...*” – Ê evan gotinana cara yekem ji hêla min va nehatine gotin. Eva nêr'îna di cîhana zanistê da ji mējva dyar e. Her warekî bandora zerdeştîyê bi serê xwe babeteke lêger'înen cuda ye. Lê çi ku di derbarê bandora wê ya li

ser îslamê da dimîne, divê mirov wê di nava goveka olên îbrahîmî da binirxîne.

Wek ku tê zanîn, dema mirov di derbarê olên îbrahîmî da diaxive, bi bingeîn mabest ev sê bîrûbawerî ne: *yehûdîtî, xristîanî (xaçp'arêzî)* û *îslam*. Û hersê ol jî, anegorî kevneşopî û nivîsarên pîroz, şaxên heman bawerîya yekxwedayîyê ne (monot'êîzm), ya ku Îbrahîm jê bawer kirye. Di vê da faktora navendî bawerîya yek Xwedaî ye, yê ku di cîhana me ya sêpîvan da nikare bê dîtin û hîskirin, ew Xweda sazûmandar e, ew her tiştî dibîne, ew yê herî hêztirîn e, û li derî Gerdûna me ye, lê heman demê ew jî tamara xewê (şahtamar) jî bêhtir nêzîkî me ye (Quran, 50:16). Ew, ku di van olan da tê gotin, ku Îbrahîm destnîşan nekirye, k'a divê mirov çawa û bi çi şeweyî p'erestina xwe li hember Sazûmandar (Xwedê) pêk bîne, di wê derbarê da dibêje, ku ên di bingeha kont'sêpta bîrûbawerîya îbrahîmî ya yekgirtî danîne, ewana bi xwe ev îdêya ji nûva dernexistine, ew êdî berî wan amade bûye, û wana her ew p'ejirandine. Û pêkanîna wê her anegorî normên sot'sîalî yên wê demê hatibûye dyarkirin: a ku anegorî wan pîvanan bûye, hatye p'ejirandin, lê ya ku ne anegri prênsîpên bawerîya wan bûye, hatye r'edkirin.

Bi kevneşopî hatye p'ejirandin, ku anegorî prênsîpên yekxwedêtîya îbrahîmî (monot'êîzm), her olek, a ku bawerîya wê bi yek Xwedayî heye – Xwedayê ku nayê dîtin û hîskirin, bi r'ewanî û bawerî mafê wê heye, îbrahîmî bê navkirin. Û hîç kesek napirse, k'a monot'êîzm ji k'u derk'etye, an jî berî p'eydabûna van olan ên dinê yên yekxwedayî hebûne, gelo, an – na?

Dema di derbarê yekxwedêtîya olên îbrahîmî da diaxivin, di derbarê zerdeştîyê da “*ji bîr dîkin*”. Lê, di heman demê da, zerdeştî bi îdêolojiî ola kevnartirîn a yekxwedayî ye. Û di encamê da, p'ir'anîya olan, bi awayekî di bin bandora wê bîrûbawerîyê da pêşketine, a ku ji hêla Zerdeşt Pêxember va hatye sazûmandin.

Û, ya dinê, ji bo zerdeştîyan drozgeya ku r'ojê pênc caran tê pêkanîn (a berbangê – ya berî hilatina *R'ojê*, ya nivro, ya berî êvarê – berî ku *R'oj* her'e ava, ya dema *R'oj* diçe ava û ya şevê) divyatîya ferzî ye. Ya ku balk'êş e jî, ew e, ku di îslamê da jî demên pêkanîna drozgeyê mînanî yên zerdeştîyê ne. Û ev jî hemû nine! Li bal zerdeştîyan jî berî dirozgeyê xweşûştinê pêk tînin (destnimêj). Û divê bê zanîn, zerdeştî jî zêdetirî hezarsalekê berî p'eydabûna îslamê hebûye!

Û ji vê jî zêdetir! Zerdeştî bawer dîkin, ku hemû mirov piştî ku r'êya xwe ya vê cîhanê bi dawî dîkin, diçin li ber dada t'ewre bilind û ya here r'ast û dadwer a *Ahûra Mazda* disekinin. Li ser gelîyê Dojehê r'a dê p'irek berbi wî berê dinê va bê avîtin, li k'u baxçeyên Bihuştê ne. Ev p'ira dê ji bo mirovên r'ast, dilovan û dadwer fireh be, lê ji bo r'uh û r'ewaanên xwedî sûc dê wek devê k'êreke tûj zirav û tenik be. Yên suck'ar dê nikaribin xwe li ser wê r'agirin û dê bik'evin hemêza agirê Dojehê, û ewê heta hetayê di wir da bimînin. Dîtina zerdeştîyan di derbarê *R'oja Dawîyê* da weha ye. Û, her çiqas, tişteki wisa di *Qurana pîroz* da nine jî, dîsa, anegorî kevneşopîyên îslamê, “*r'êya r'ast*” (*csiraata el musteqîn*) di şiroveyan da hema bi şewazê p'ireke weha tê vegotin, ya ku ji bo mirovên *r'ast*, *dilovan* û *dadwer* dê fireh be, lê ji bo yên sûckar dê tenik û zirzv be.

Zerdeştî bi bawer in, wek ku destpêka neqenc a dervayî mirov heye, wisa jî ya hindur'în heye, ya ku mirov berbi gotin û k'arên ne p'ak va didefîne. Bi nêzîke dîtineke weha di îslamê da jî hey...

Wek ku di zerdeştîyê da, wisa jî di olên îbrahîmî da hebûna Bihuştê û Dojehê tê p'ejirandin, wisa jî, hem di zerdeştîyê da, hem jî di olên îbrahîmî da bi *R'oja Dawîyê* bawer dîkin. Di bîrûbawerîya *Zerdeşt P'êxember* da hem ji bo mrov, hem jî ji bo xwezaya hawîrdorê cîyekî t'aybet ji bo hîgîênaya (paqijî) ferdî û pêkanîna dirozgeyan hatye veqetandin.

Dema şev û r'oj weke hev dibin, cejna baharê – Newroz tê pîrozkirin. Ew ji bo zerdeştîyên kevnar yek ji cejnên sereke bûye. Wê r'ojê t'erefdarên *Zerdeşt P'êxember* şad bûne û kuç'ik (agir) dadane, bi wê yekê dirozgeya p'erestînê pêk anîne. Newroz ji erd û

aqarên Îrana Mezin derbazî nava gelên cînar ên Asîa Navîn jî bûye.

Yek ji êlêmêntên bandora zerdeştîyê li ser çanda gelên misulman wisa jî r'eng û r'ûç'ikê wan ê şewazî ye. Gotina min di derbarê smêlberdanê û r'ûkur'kirinê da ye. Bi bingehîn ew di nava nişteciyên K'urdistanê da pêk hatye, wisa jî hinek gelên dinê ev yek ji k'urdan hildane. Simêl li bal k'urdan (bi t'aybet jî li bal k'urdên êzdî) wek sembola r'ûmeta mêran tê dîtin. Mêrên k'urd gelek caran bi simêla xwe sond xwarine. Ewana dest danîne ser simêla xwe û gotine: “Ez bi vê simêla xwe sond dixwim!” an jî, “Eger li ser soza xwe nemînim (an soza dayî pêk neynim), ezê vê simêla xwe kur' bikim!”

Û, her çiqas îslam, berovajî vê, bang dike, ku simêlan kur' bikin û r'ûyê xwe berdin, dîsa jî di nava misulmanan da gelek kes simêlan berdidin.

Û piştî belavbûna îslamê jî k'urdan ne ku t'enê dest ji simêlan bernedane, lê, her weha, ew kevneşopî bi r'êya wana di nava gelên misulman ên dinê da jî belav bûye, bi t'aybet jî di nava gelên t'ûrkî (t'ûrkîaxêv) da, yên ku p'ewendîyên wan bi k'urdan r'a hebûne....

Dibe ku, li vira pirseke mafdar derê holê, k'a, gelo, *di nava îslamê da ewqas kevneşopîyên zerdeştîyê ji k'u peyda bûne?* – Helbet. Hinekê bibêjin, ew ji ber wê ye, ku di dema xwe da zerdeştîyan jî îslam p'ejirandine. Lê ev her t'enê beşekî r'astîyê ye. Ç'avkanîya here sereke mogên zerdeştîyê (r'ahîb) bûne, yên ku bi destê zorê kirine xizmeta ola îslamê. Û, eger mirov wê r'astîyê li ber ç'av bigire, ku îslama destpêkê, ya ku nû destpêkiribûye belav bibe, oldar û şirovegerên wê yên xwendî nîbûne, lê zerdeştî, êdî hezar salî zêdetir bûye, ku hebûye, xwedî sazîya xwe ya r'êk û pêk bûye, û êdî oldar (mog) û şirovegerên wê yên xwendî hebûne.

– Wek ku tê zanîn, Hûn di Ermenîstanê da ji dêya xwe bûne, p'erwerdeya We bi zimanê ermenî bûye, We ç'avkanîyên ermenîyan xwendine û di warê wan da lêger'in pêk anîne. Ji k'erema xwe r'a bibêjin, agahîyên ç'avkanîyên ermenîya yên di derbarê zerdeştîyê da ji yên dinê bi çi cuda dibin?

– Hûn dizani, mirov di vê derbarê da çi dikare bibêje?

Tê zanîn, piştî ku sala 301-ê di Ermenîstanê da xaçp'arêzî wek ola dewletê hatye p'ejirandin, hemû p'erestgehên berî xristîanîyê hatine r'ûxandin. Û piştî vê yekê di Ermenîstana xaçp'arêz da li ser vê mijarê tabûyeke nenivîsî hebûye. Û ev xwezyî ye, lewra ku k'arên r'amyarî di Ermenîstanê da û derî wê di nava diwarên dêra ermenîyan da pêk hatine. Û heya serdema Sovêtê bi bingehî navendên r'onahîdarîyê dêr bûne. Û di wan da jî p'ir' bi k'umr'eşî (hevsûdî) li dîroka berî xristîanîyê nihêr'îne...

Û îro di nava ermenîyan da ew nêr'in serdest e, ku ew ermenî, yên ku ne xaçp'arêz in, ne ermenî ne. Heya têgeha net'ewol (ցեղալիրոս) derk'etîye hole. Lêbelê, divê bê zanîn, dibe ku di arşîvên Matênadarana Ermenîstanê (Înstîtûta destnivîsarên kevnar) da destnivîsarên di derbarê wê mijarê da hatibin p'arastin, û, dibe ku, demê bê, û ew dê bèn leger'andin û weşandin.

Lê, ewa ku heya îro di Ermenîstanê da di derbarê Zerdeşt P'êxember û zerdeştîyê da hatye weşandin, zêde ji yên welatên cîhanê yên dinê cuda nabe, her çiqas, wek ku li jorê hate gotin, ermenî, wek gel, di nava goveka bandora çandî ya Medyayê da pêk hatine û ji medan jî zerdeştî p'ejirandine.

Lêbelê, her çi jî hebe, di Ermenîstanê da klafeyên p'eresstgeheke agirp'erestîyê ya Gar'nîyê hatine p'arastin, ya ku di serdema Sovêtê da hatye vesazandin. Û îro ew yek ji wan peykerên dîrokî yên Ermenîstanê ye, yên mirov bêhtir diçin dîtina wan. Ew bi serê xwe p'eresgehek a agirp'erestîyê ya t'enê bûye, ya ku di Yekîtiya Sovêtê da hatye vesazandin...

Û ya balk'eş ew e, ku îro di nava ermenîyan da hinek mirov hene, yên ku dixwazin veger'in ser ola pêşîyên xwe ya kevnar a agirp'erestîyê. Ewana bi r'êya lêger'inên zanistî gelek drozge û kevneşopîyên wê olê vejirandine, diçin ber p'erestgeha Gar'nîyê, êgir

dadidin, merasimên xwe yên olî pêk tînin. Û heya di nava wan da nêr'înek jî pêk hatye, û anegorî wê nêrînê, t'evkujîya ermenîyan a yekem ne ku sala 1915-an pêk hatye, lê sala 301-ê, dema ermenîyan xristîanî p'ejirandine. (<http://www.hayary.org/wph/?p=1393> ; <http://www.aravot.am/2015/02/02/537893/>)

Û gotinên Raffî, nivîsk'arê navdar ê eremenî yê sedsala XIX, govenîyeke balk'êş in di derbarê helwestên vî r'engî di nava civaka ermenîyan da. Ewî nivîsyê: “*Ey kal û bavno, ez vê k'asê bilind dikim, lê wê dîyarî bîranîna we nakim. Eger li şûna van dêran, yên ku di welatê me da p'ir' hene, we kela ava bikirana, eger we li şûna xaçê pîroz û derdanan, yên ku dewlemendîya me hejar kirine, ç'ek bik'ir'yana, eger we li şûna wan bînxweşîyan, ên ku bîna p'erestgehên me xweş dikin, barûd bik'ir'yana, îro welatê me dê bextewar bûya. Dê welatê me wêran nekirana, dê lawên me nekuştana û jinên me ner'evanadana... Mirina welatê me bi dêran destpê bû, ewana dilên me û lehengîya me ji me standin, ewana em kaşî nava koletîyê kirin, dema ku Tirdat şûr û t'acê xwe danîn, xaç hilda destê xwe û çû şkefta Manîayê û bû münzevî (bi k'urdî – silak an slûk. – wergêr) ...*

Ey xwedayên kevnar, ey Anahîta, ey Vahagn, ey Hayk, ez vê k'asê dîyarî bîranîna we ya pîroz dikim, hûn me r'izgar bikin!...” (<https://ok.ru/group/52519042220197/topic/64623290728613>)

– Bi dîtina We, di derbarê berovajîkirina nivîsarên Avêstayê an Gatên Zerdeşt da mirov dikare îro çi bibêje?

– Li jorê em bi hev r'a li ser berovajîkirin, pevguhar'tin û lêpkinên dane û agahîyên dîroka gelê k'urd a demên kevnar û sedsaalên navîn axivîn. Û, ya balk'êş jî ew e, ku ji bilî lêpovajîkirina dîroka me wisa jî wê yekê r'ola xwe ya berbiç'av lîstye, ku nivîsarên (têk'st) *Avêstayê* ne hert'im r'ast hatine kodnivîsandin û kodver'esandin (deşîfrekirin).

Tê zanîn, ku dema êrîşa wêrank'ar ên *Alêk'sandirê Makêdonî/Îskender* (salên 331/330 ên b.z.) ên ser *Împêratorîya Med û Farsan*, a ku di dîroknûsîya kevnepî da wek “*dewleta hexemanîyan*” tê bîranîn, *Avêsta* bi t'evahîya xwe va hatye t'unekirin. *Hemû p'irtûk avîtime avên deryayê an dane devê êgir, û, heya, eger hinek nivîsarên vê P'irtûka pîroz hatine p'arastin jî, yek e, ji wir û pêva ew bi bingeîn bi zarkî hatye p'arastin û belavkirin*. Ango, ji lêger'îneran hîç kesekî binenimûneya (orîjînal), *Avêstayê* li ber ç'avê xwe nedîtye, û her paşê, li ser bingeha kevnepîya zarkî ya sedsalan nivîsandina nû (kodnivîsandin) ya têk'stên *Avêstayê* hatye pêkanîn. Eger mirov vê yekê li ber ç'av bigire, dê bê têgihîştin, k'a di nivîsarên wê da çi guhar'tin pêk hatine.

Wek ku îranîzanê sovêtî *Î. M. Dyakonov* dinivîse, pîrsa dema pêkhatina beşên kevnar ên “*Avêstayê*” heya naha nahatye zelalkirin. Bi dîtina wî, demekê *Gatên Zerdeşt* jî hêla oldaran (mog'r'ahîb) û t'erefdaarên wê bîrûbawerîyê va bi zarkî hatine belavkirin, lê nivîsandina wana û beşên kevnar ên “*Avêsta*” biç'k her piştî Darîûsê I pêk hatye, dema nivîsa îranî ya li ser bingeha alfabêya aramî hatye k'aranîn. (*Дьяконов И. М. История Мидии*. – М. – Л., 1956. – С. 45–46 // *Dyakonov Î. M.*, *Dîroka Medyayê*. – М. – Л., 1956. – Р'û. 45 – 46).

Piştî wê, dema bi sedemên cuda ewqas nêr'înen bi nak'ok û dijberî hev di derbarê dem û cîyê nivîsîn û belavkirina *Avêstayê* da ji bo nivşên dihatûyê wek “*mîras*” hatine hiştin, dê p'ir' dijwar be, ku mirov bikaribe r'astîya dîrokî bibîne. Pîrs hem jî bi wê dijwar dibe, ku hem jî nêr'înen dijber ên bi sunî hinartî li holê hene.

Bi dîtina akadêmîk *Î. M. Stêblîn-Kamênskî*, *Avêsta* jî, mînanî *Êncîlê* ji nivîsarên demên cuda hatye berevkirin, yên ku carna bi zimanên mirî hatine nivîsîn, û di wan da şaşîyên r'êzimanî û şiroveyên p'ir' dereng hene. (*Гаты Заратуштры* / пер. с авестийского, вступ. ст., ком. и прил. И. М. Стеблин-Каменского. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 27–30 // *Gatên Zardeşt*. Wergera ji zimanê avêstî, gotarên pêşekî, şirove û pêvek ên *Î. M. Stêblîn-Kamênskî*, Sankt-Pêtêrbûrg, 2009. – Р'û. 27–30).

Dema ewqas nedîyarî li hole ne, mirov dijwar bikaribe bibêje, ku di *Avêstayê* da

(wek ku di hemû p'irtûkên dinê yê pîroz da!) hemû şêwazên zimanî û agahîyên destpêkî dikaribûn bihatana p'arastin. Êdî mirov di derbarê kodveresandina nivîsarên *Avêstayê* da çi dikare bibêje?

Eger di derbarê nivîsarên *Avêstayê* da bê axavtin, divê ew yek li ber ç'avan bê girtin, ku beşên wê yê cuda piştî cerd û wêrank'arîyên leşkerên *Alêksandrê Makêdonî* bi awayekî ji t'unebûnê hatibûn p'arastin û bi saya hewlên t'erefdarên bîrûbawerîya Zerdeşt Pêxember gihîştibine nivîşên dihatûyê, lê paşê li ber destê bernûserên pehlwî û "wergêrên" sasanî r'a derbaz bûne, di wana da gelek guhar'tin û lêpovajîkirin pêk hatine, lewra jî bi şêwazê binenimûneyî (orîgînal) negihîştine ber destê me... (*Гаты Заратуштры*: пер. с авестийского, вступ. ст., ком. и прил. И. М. Стеблин-Каменского. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 27–30 // GatênZardeşt. Wergera jizimanê avêstî, gotarên pêşekî, şirove û pêvek ên Î. M. Stêblîn-Kamênskî, Sankt-Pêtêrbûrg, 2009. – R'û. 27–30).

Di *Avêstayê* da (lo, hema, di t'evahîya zerdeştîyê da jî!) gelek şêwazên binenimûneyî (orîgînal) hatine windakirin (heman ç'arenûs p'ara *p'irtûkên pîroz* ên olên dinê jî derk'eteye. Wek ku tê xuyan, r'astîya cîhana me ya dîrokî weha ye!), û lewra jî ew bi şêwazê xwe yê binenimûneya destêkî va negihîştaye me.

Helbet, ev nayê wê wat'eyê, ku her tişt bê veg'er wînda bûye. Helbet, na!

Îro zanist heya berhemên cuda yê şaristanîyên kevnar, ên ku negihîştine me, vedisazîne.

Lê di pîrsa zerdeştîyê da derfet bêhtir hene. Îro lêger'êner dikarin şopên bingeheên zerdeştîyê di nava wê civakê da biger'in, ya ku berî hemûyan ew p'ejirandye, bi t'aybet jî di nava wana da, ên ku bawerîyên wana ji bo pêkhatina bîrûbawerîya zerdeştîyê bûne bingehe. Ango, divê bingeheên wê bîrûbawerîyê di nava gelê k'urd da biger'in, bi t'aybet jî di nava *k'urdên êzdî* da (ne di nava *êzîdîyan* da, yê ku t'u têkilîya xwe bi zerdeştîyê r'a nînin, lewra ku bawerîya wana *sofîrîya îslamê* ye, ne ku *êzdîtî*!) ...

Her t'enê pîrs di wê da ye, ku ji bo wê pêwîstî bi kadroyên net'ewî yê xwendî, bi pîsporeên çê heye, yê ku bikaribûna r'astîya dîrokî derxistana r'onahîyê.

Li ser vê r'êyê girîng e, ne ku t'enê pîrsa kodver'esandina (deşîfrekirina) nivîsarên *Avêstayê* jinûva li ber ç'avan r'a bîr derbazzakirin û nirxandin, lê her weha divê ew nivîsar, ên ku li ser ber û zinaran (ên wek *Bîsê't'ûnê*!), yê ku di serdema *Împêratorîya Med û Farsan* hatine k'olnivîsîn, dema zimanê fermî yê dewletê *medî* (k'urdîya kevnar) bûye, ji hêla zimên û naver'oka wan va jinûva bîr lêger'andin û nirxandin. Û, eger encamên kodver'esandinan hemberî nimûneyên zaravên zimanê k'urdî yê cuda bîrûn, wê demê wê derê hole, ku nabe, mirov di derbarê "*zimanê Avêstayê*" an ê "*farsîya kevar*" da biaxive, lewra ku herdû "*ziman*" jî di xwezayê da nîninbûne, ew navana bi sunî hatine hinartin, û hem *Avêsta* bi xwe, hem jî nivîsarên ser ber û zinaran bi zimanê *medî* (k'urdîya kevnar) hatine nivîsîn.

Û wê demê dê dest bi serdema nû ya lêger'erînên dîroka *Medya kevnar* û *K'urdistanê* bibe.

Têbînî:

Li jêderka (lînk) jêrê bitikînin, ji bo ku şêwazê kurt ê vê hevpeyvînê bi zimanê t'irkî bibînin: <http://mezopotamyajansi35.com/tum-haberler/content/view/157753>

Hevp'eyvîn **di dema xwe da** bi zimanê r'ûsî pêk hatibûye.

Çavkanî:

https://www.academia.edu/68077406/Зороастризм_и_мидяне_интервью
<http://kurdistan.today/зороастризм-и-мидяне/74609/>

Wergera ji r'ûsî ya malpera "Amida Kurd" e.

https://www.amidakurd.net/ku/tekst/ZERDEŞTÎ_Û_ÊN_MED
